

Әл-Фараби атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
Заң факультеті
Қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасы
Бағыты: 6В12301
Мамандығы Құқық қорғау қызметі
пәнінен дәрістер қоры

1-тақырып : Криминологияның ұғымы, оның пәні және әдістері.

Түйінді сөздер: криминология, қылмыстылық, жәбірленуші.

Негізгі сұрақтар:

1. Криминология пәні;
2. Криминологияның түсінігі;
3. Криминологияның жүйесі;
4. Криминологияның міндеттері.

Дәріс тезистері:

1.. Криминология - салааралық ғылым. Сол себепті оның анықтамасын бір сөйлеммен айтып шыққанда түсініксіз болып қалуы мүмкін. Сондықтан да криминологияның қандай ғылым саласын екендігін білу үшін ол туралы жалпы картинаны қалыптастыру керек, ол үшін, әрине, оның негізін зерттейтіндігін, яғни пәнін анықтау ләзім.

Жалпы, криминология сөзі екі бөліктен тұрады, яғни латынша "**crimen**-қылмыс" және грекше "**logos**-ілім". Демек, қылмыс туралы ілім болып шығады, бірақ та оның атауы аталған ғылымның немен айналысатындығын әлі де толық ашпайды. Себебі, қазіргі күні қылмыс мәселесімен айналысатын ғылымдар саны бірқатар. Оның ішінде қылмыстық құқықтың да, қылмысты іс жүргізу құқығының да, қылмыстық-атқару құқығының да ғылымдары, сол сияқты құқықтық психология, социология (құқық социологиясы, қылмыс социологиясы және қылмыстық құқық социологиясы), философия (құқық философиясы мен қылмыс философиясы), статистика ғылымдары, тағы да басқа бірқатар ғылым салалары бар. Осы салалардың барлығы да қылмыс мәселелерімен айналысқанмен әрқайсысы әр қырынан келеді. Соның ішінде криминология да өз жолымен келуге тырысады.

Демек, криминологияның ең алғашқы айналысатын мәселесі - қылмыс сияқты боп көрінеді, бірақ бұл әлі де нақты емес. Криминологияның ең басты мәселесі, жүрегі - **қылмыстылық**. Жұрт қылмыстылық пен қылмысты бір-ақ нәрсе деп ойлауы әбден ықтимал. Тіпті, қылмыстылықтың жасалған қылмыстардың жиынтығы деп те түсінеді. Иә сыртынан қарағанда солай: қылмыстылық - қылмыстардың жиынтығы, бірақ ішкі жағы мүлде олай емес. Себебі, қылмыс адам әрекетінің бір түрі ғана, ал қылмыстылық - құбылыс. Қылмыстылық қылмыстардың жиынтығынан тұрғанмен де одан мүлде бөлек сапаға ие болған. Бұл жерде **диалектиканың саннан сапаға өту заңын** еске түсірген жөн. Екі қылмыс қылмыстылық емес, он қылмыс та, тіпті, жүз қылмыс та қылмыстылық сапасына ие емес, ол үшін міндетті түрде масса керек, яғни жаппай болуға тиісті. Мысалға, ешкім де сиырды бар болғаны он сегіз триллион клетканың жиынтығы деп айта алмайды. Иә ол сырттай қарағанда он сегіз триллион клетканың* жиынтығы, бірақ сіз әр жерден дәл сондай он сегіз триллион сиыр клеткасын жинағанмен, бәрібір ол сиыр болмайды (әрі кетсе "соғым" болуы мүмкін). Яғни, жеке клеткада жоқ қасиеттер сиырда, яғни организмде бар. Клетка өзі сиыр сияқты бұзауын іздемейді, шөп жемейді т.б. дегендей. Дәл осындай ойды тамшы мен теңіз туралы да айтуға болады. Жоғарыдағы сияқты бір-екі немесе жүз тамшы әлі теңіз емес, басқаша айтқанда әлі де теңіздік қасиеттерге ие емес (флора мен фаунаың, кемелің жүруі, шулау, толқын тудыру). Яғни қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық атқару құқықтарының ғылымдары қылмысты әр түрлі қырынан келіп қарастыруға тырысса, криминология ол мәселелерді емес, қылмыстылық атты құбылысты зерттейді. Бұл криминология пәнінің алғашқы компоненті.

Криминологияға қылмыстылықты зерттеп қоя салу мақсұт емес. Әрбір зерттеудің түбінде қоғамға келетін пайда болу керек. Оның екінші айналысатын мәселесі - **қылмыстылықтың себептері**. Осы себептерді анықтау нәтижесінде ғана тиімді нәтижелерге қол жеткізуге болады. Жоғарыда аталып өткен ғылымдардың ешқайсысы да қылмыстылықтың себептеріне қол салмайды, тек әр қырынан тиіп-қашып жанап өтеді. Мысалға, қылмыстық іс жүргізу құқығында қылмыс құрамының белгілерін анықтау үшін жеке сол қылмыстың себептері дәлелдеу пәніне кіреді және олардың алдын алу үшін сот жеке қаулы да шығара алады. Ал кең көлемде, құлашты кеңге сілтей отырып, жан-жақты әр түрлі көзқарастырып жинақтай отырып, қылмыстылықтың себептерінің жүйесін қалыптастыру криминологияның еншісінде. Осы сияқты, криминология жалпы қылмыстылықтың себептерін ғана емес, сонымен қоса, **жеке қылмыстардың себептерін** де зерттейді. Ал жеке қылмыс пен қылмыстылықтың айырмашылығын жоғарыда сөз еттік. Криминология мәселелерінен қалам тартқан авторлар осы екі компонентті екі бөліп қарастыруды жөн көреді. Демек, криминология пәнінің үшінші құрамдас бөлігі - **жеке қылмыстардың себептері мен жағдайлары**.

Бірақ бұл да қылмыстылық атты жағымсыз құбылыстың пайда болатын қайнар көзін толық ашпайды. Себеп өзі секіріп қылмыс жасамайды және мынау қылмыстылықтың себебі деп маңдайына басылған фактор

болмайды, ол жәй қарапайым өмірде орын алып жүрген мән-жайлар, оларды қылмыстылық себебіне айналдыратын адамдардың өздері. Олар осы жағдайларды өз санасында қорыту, бағалау арқылы, өн бойынан сүзіп өткізгеннен кейін ғана олар себепке айналады, бірақ біреу үшін қылмыс жасауға жеткілікті себеп болып табылатын фактор екінші біреу үшін себеп емес, керісінше, жігерді қайраушы жағдай болуы мүмкін. Мысалға, жеңіл ойға бой алдыратын адам үшін жұмыссыздық атты фактор қылмыс жасау үшін жеткілікті себеп болса, келесі біреу оны “құдайдың жіберген сынағы” деп бағалайды. Сондықтан, қылмыстылықтың пайда болатын бастауларын ашу кезінде себептер мен өзге де жағдайларды бағалайтын қылмыс жасаушы адамның да жеке қасиеттерін айқындап, зерттеудің де маңызы зор. Сонымен, криминологияның пәнін құрайтын келесі, төртінші компонент - **қылмыскердің тұлғасы**.

Осыған дейін криминология әжептәуір нәрселерді зерттеп тастаған сияқты, бірақ қылмыстылықтың пайда болуына әсер ететін тағы бір жай бар, ол - жәбірленушінің мінез-құлқы. Кейде жәбірленушілердің өздері қылмыс құрбаны болуға тікелей үлес қосады, не болмаса, тікелей оны ұғынбаса да жанама түрде себепкер болады. Айталық, толық таныс емес, кездейсоқ адамдарды үйге әкеліп спирттік ішімдік ішеді, не болмаса ұрыс-керіс үстінде “Қане, ұршы мені, ұра алмайсың, еркек емессің” деген сияқты сөздермен қайрайды. Егер де болашақ жәбірленушілер өздері үлес қоспағанда, не себепкер болатын жайлардың алдын алып жүргенде әлде қалай болар еді. Сондықтан, криминология **жәбірленушінің де мінез-құлқы мен тұлғасын** зерттеуді өз мойнына алады және ол криминологиядан басқа ешқандай ғылымның зерттеу пәніне кірмейді (қылмыстық іс жүргізу оларды тек қорғауды жүзеге асырады).

Бірақ криминологияның шаруасы мұнымен де түгесіліп қалмайды. Өйткені, қылмыстылық пен оның себеп-жағдайларын анықтағаннан жарытып пайда келмейді. Осы ғылымның және оның ғана емес, барлық қылмыстық-құқықтық циклдегі құқық салаларының басты мақсаты - қылмыстылықты болдырмау, яғни оның **алдын алу**. Қылмыстық құқықтық бағыттағы құқық салалары мен олардың ғылымының да қоғам үшін керегі - қылмыстылықтың алдын алу үшін күресетіндігінде. Осы жерде “Өз өзіне қарсы шығатын екі-ақ ғылым бар” деп те қалжыңдауға болады, яғни бірі - медицина, екіншісі - қылмыстық-құқықтық циклдегі ғылымдар. Қалжыңдап айтқанда, медик сырқат болмас үшін күреседі, бірақ сырқат жоқ болса, дәрігерге жұмыс та жоқ, дәл сол сияқты, қылмыспен күресетін мамандар қылмыс болмасын дейді, болмаса, оларға да жұмыс жоқ. Әрине, мұның тек қалжың екенін ұмытпаған жөн, әйтпесе, қатты жұмыс істеп кетсек, жұмыссыз қалады екенбіз деп ойлауға әсте болмайды.

Қорыта айтқанда, криминология ғылымының пәнін құрайтын келесі, алтыншы компонент - **қылмыстылықтың алдын алу**.

Қылмыстылықтың алдын алу үшін де белгілі бір әрекеттер жасалуы керек. Соның бірі - қылмыстылықты болжау. Мысалға, А. пункітінен Б. пункітіне бір машина шықты деп есептейік және оған жететін бес жол бар. Осы автокөлікті жылжып келе жатқан қылмыстылық деп есептесеңіз, оны тоқтату - оның алдын алу. Тоқтату үшін, әлбетте, оның қай жолмен жүретіндігін білу керек, әйтпесе, бос әуре болады, барлық жолдарды “мемлекет” жауып тастай алмайды. Қай жолмен жүретіндігін білу дегеніміз - оны болжау. Демек, криминологияның пәнін **криминологиялық болжау** да құрайды.

Сонымен, криминология ғылымының пәнін құрайтын компоненттер:

- 1) қылмыстылық;
- 2) қылмыстылықтың себептері;
- 3) жеке қылмыстардың себептері мен жағдайлары;
- 4) қылмыскердің тұлғасы;
- 5) жәбірленушінің мінез-құлқы мен тұлғасы;
- 6) қылмыстылықтың алдын алу;
- 7) криминологиялық болжау.

Кейбір авторлар, осы тізімге тағы бір компонентті қосады, ол - криминологиялық зерттеулердің әдістері. Басқа бір авторлар оған қарсы шығады. Қосқысы келетіндер өз ұмтылысын криминология ғылымының сан салалы болғандықтан, онда өз қанынан өзгенің қаны көп екендігін ескеріп, оның әдістері де сан қилы болып келетіндігімен түсіндіреді. Сол себептен, жан жақтан құралған ғылыми тәсілдерді (социологиялық, статистикалық, психологиялық, биологиялық, математикалық т.б.) бір жерге біріктіру де аталған ғылым пәніне ену қажет деп есептейді.

Ал оған қарсы шығатындар кез келген ғылымның пәні “нәні зерттейді?” дегенді білдірсе, оның әдістері “қалай зерттейді?” дегенді білдіреді дейді, яғни “нәні зерттейдіге” “қалай зерттейдіні” қосу орынсыз деп санайды олар.

2. Криминологияның түсінігі. Жоғарыда тізімі келтірілген криминология пәнінің компоненттерін қолдана отырып, оның түсінігін беру - анықтама берудің ең оңай жолы, яғни **криминология дегеніміз** - қылмыстылықты, оның себептерін, жеке қылмыстардың себептері мен жағдайларын, жәбірленушінің мінез-құлқы мен тұлғасын, қылмыскердің тұлғасын, сондай-ақ қылмыстылықтың алдын алу мен болжауды зерттейтін

салааралық ғылым. Не болмаса, ғалымдардың бір шоғыры осылардың бәрін тізбектеп жатпай қысқартылған да анықтама береді, олардың айтуынша криминология - қылмыстылықты, оның себептерін және қылмыскер тұлғасы мен қылмыстылықтың алдын алуды зерттейтін салааралық ғылым саласы. Олар жоғарыда айтылған компоненттерді жоққа шығармайды, бар болғаны оларды ірілендіріп біріктіреді, яғни қылмыстылықтың себептерін, жеке қылмыстардың себептері мен жағдайларын, сондай-ақ жәбірленушінің мінез-құлқы мен тұлғасын қылмыстылықтың себептеріне шоғырландырса, қылмыстылықтың алдын алу мен болжауды бір деп қарастырады.

Криминология ғылымын басқа қырынан да келіп анықтаушылар бар. Бірақ ол негізгі түсінікті толықтырушы ғана анықтама. Криминология қылмыстылықты ғана емес, онымен байланысты өздері қылмыстылықты құрамаса да онымен тікелей байланысты жағымсыз құбылыстарды зерттейді. Олар, айталық, жезөкшелік, өзін өзі өлтіру, маскүнемдік, наркомания т.б. Осылардың бәрі де (қылмыстылықты қоса алғанда) әлеуметтік ауытқулар. Әлеуметтік ауытқуларды зерттейтін ілімнің аты - әлеуметтік патология. Бірақ соңғы ілімнің айналысатын мәселесінің барлығы криминология үшін қажет емес, тек оның ішіндегі ең бір асқынған, қоғамға қауіпті түрлеріне ғана криминология ғылымы қызуғышылық танытады. Осыны ескере отырып, криминология дегеніміз - әлеуметтік патология деп аталатын жан жақты, конгломерат ілімнің өзегі болып табылады деушілер бар.

3. Криминологияның жүйесі. Криминология құқық саласы емес. Бірақ құқық салаларына тән қасиет мұнда да бар, ол - жалпы және ерекше бөлімдерден тұру. Криминологияның жалпы бөлімі (немесе жалпы криминология) жоғарыда аталған өз пәнін (қылмыстылық, оның себептері тағы басқалары) жалпылама қарастырады, яғни онда ешқандай да қылмыстылық түрі туралы әңгіме қозғалмайды. Ал ерекше бөлімде болса (немесе ерекше криминология) нақты қылмыстылықтың түрлері алынып, жалпы бөлімде алынған білімдер нақты қолданылады. Мысалға, кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы алынып, тек қана соның деңгейі, қарқындылығы, динамикасы (жалпы бөлімде барлық қылмыстылықтың осындай көрсеткіштері зерттеледі), тек қана соның себептері (жалпы бөлімде барлық қылмыстылықтікі), тек қана кәмелетке толмағандардың жасаған қылмысын жәбір шегетіндердің мінез-құлқы мен тұлғасы, тек қана кәмелетке толмаған қылмыскердің тұлғасы, тек қана осы қылмыстылықтың түрінің алдын алу мен болжау сөз болады. Дәл осы сияқты әйелдердің қылмыстылығы, рецидивистік қылмыстылық, кеден қылмыстылығы, коррупциялық қылмыстылық т.б. жөнінде де осылай айтуға болады.

4. Криминологияның міндеттері. Криминология ғылымының мынандай үш түрлі міндетін атауға болады:

1. Аналитикалық, яғни зерттеу міндеті. Қылмыстылықты, оның себептерін, қылмыскердің тұлғасын, жәбірленушінің мінез-құлқы мен тұлғасын (виктимологиялық аспектілерді) зерделеп, талдау.

2. Болжау міндеті - криминогендік құбылыстардың болашақтағы өзгерістері туралы негізді ұсыныстар жасау.

3. Әр түрлі жолмен тәжірибелендіру. Бұл қылмыстылықтың алдын алуға келеді, сол сияқты виктимологиялық профилактиканы да қолдануды көздейді.

2-тақырып. Қылмыстың алдын алуды зерттеулердің методологиясы мен методикасы.

Түйінді сөздер: әдіс, әдіснама, жалпы ғылымдық әдістер, нақты социологиялық әдістер, нақты статистикалық әдістер.

Негізгі сұрақтар:

1. Криминологиядағы жалпы ғылымдық әдістер;
2. Криминологиядағы нақты социологиялық әдістер;
3. Криминологиядағы нақты статистикалық әдістер.

Дәріс тезистері:

1. Криминологиядағы жалпы ғылымдық әдістер. Соңғы уақытта терминжасамға байланысты пайдасы шамалы бір үрдіс қалыптасты - ол барлық терминдерді бір шыбықтың астына алып қазақтандыру. Осының нәтижесінде жаңадан “әдістеме”, “әдіснама”, “тәсілдеме” деген тәрізді терминдер қолданыста жүр. Олар методика, методология терминдерін тәржімалауға тырысқан. Бірақ бұл қолдауға тұрарлық іс емес. Енді осы ұғымдардың арқатынасына келейік. Әдіс - ол белгілі бір нәтижеге жетудің жолы болса, методика - ол осындай әдістердің жиынтығы, ал методология - әдіс туралы ілім болып табылады.

Криминологияда қолданатын әдістерді екіге, атап айтқанда, жалпы ғылымдық және арнайы ғылымдық деп жіктеуге болады. Соның ішінде жалпы ғылымдық әдістерді оның табиғатына қарамастан барлық ғылымдар қолданады. Олар:

- *абстрактіліктен нақтыға өту*. Бұл әдіс, ең алдымен, бұған дейінгі қылмыстылық, оның детерминанттары мен жасалған шаралардың тиімділігі туралы жеткен нәтижелерге көз жүгіртуді, және, одан кейін, ол жеткен нәтижелердің де жеткіліксіз екендігін білу мен қылмыстылықтың, оның детерминанттарының қозғалып бара жатқан ашық жүйе екендігін үнемі есте ұстауды білдіреді. Әл-Фарабидың сөзімен айтқанда, құбылысты неғұрлым жақсы танып, оған жақындаған сайын ол да соншалықты одан қашады.

- *гипотеза*. Бұл әдіс бұған дейін алынған эмпирикалық мәліметтерді есепке ала отырып, жөн-жосықсыз зерттеу жүргізбей, зерттеуді мақсатты жүргізуге жәрдемдеседі.

- *жүйелік-құрылымдық талдау*. Кез келген құбылысты құрылымдық элементтерге бөліп және олардың өзара ықпалын зерттеуді білдіреді. Қылмыстылықтың құрылымын немесе оның детерминанттарын топтастырғанда оны аңғаруға болады. Сол сияқты қылмыстылықтың өзі де қоғам деп аталатын үлкен жүйенің элементі.

- *тарихи әдіс*. Неғұрлым ұзақ мерзімді алып зерттеуді көрсетеді.

- *салыстыру*. Әр түрлі елдердегі осы құбылыстың зерттелуін салыстыруды мегзейді.

Криминологияда қолданылатын әдістерді реактивтік және реактивтік емес деп те бөледі. Алғашқысы зерттеуші мен зерттелушінің тікелей байланысқа түспей-ақ зерттеу жүргізу әдісін білдірсе (мысалға, қылмыстық материалдарды, істерді талдау), соңғысы - тікелей зерттеуші мен зерттелушінің түйісуі нәтижесінде мәлімет жинауды көрсетеді (мысалға, сұхбат алу, анкета жинау т.б.).

2. Криминологиядағы нақты социологиялық әдістер. Криминологиялық зерттеулер жүргізген кезде көп қолданылатын әдістердің бірі - *нақты социологиялық әдістер*. Олардың мынандай түрлері бар:

1) *құжаттарды талдау әдісі*. Бұл әдіске латенттік қылмыстылықты зерттеу жөнінде әңгіме қозғағанда аздап жанап өттік. Бұл құжаттар, әдетте, осы зерттеліп отырған мәселеге орай емес, мүлде басқа себеппен жиналған, бірақ криминологиялық зерттеу жүргізу үшін оларды қолдануға болады. Мысалға, азаматтық-құқықтық құжаттарды талдау арқылы (қорлауға байланысты моральдық шығынды өтету туралы талаптар) шағымданбай қалған қылмыстардың мөлшерлі санын анықтау.

2) *Байқау*. Оның үш түрі бар: а) сырттай байқау, яғни байқаудың қарапайым түрі: мысалға, қарапайым зерттеушінің әрекеті; ә) іштей байқау, мысалға, кеден қылмыстылығын байқау үшін кеден органдарына жұмысқа орналасу; б) қатысушы-байқаушы, яғни қылмыстық мінез-құлықты байқап қана қоймай, оның кейінгі бағытына байқаушының да ықпал етуі: мысалға, сол кедендегі контрабандамен айналысатын қылмыстық ұйымға мүше болып кіру. Соңғысы, қаншалықты криминология ғылымына пайдалы әрі тиімді зерттеу болса да байқаушы-қатысушының жасаған қылмыстары үшін құқық қылмыстық жауаптылықтан босатпайды.

3) *әлеуметтік эксперимент*. Ол әдіске сәйкес ұсынылған гипотезаларды қорытындылай келе эксперимент жасалып, оған дейінгі және одан кейінгі нәтижелер салыстырылады. Егер тиімді болса, практикаға енгізіледі. Мысалға, қылмыскердің түзелуі мен рецидивистік қылмыстылықтың алдын алуда тиімді болып есептелетін қоныс-колониялар ең алдымен осындай әлеуметтік эксперимент есебінде сынақтан өткен.

4) *Сауалнама (опрос)*:

а) *Қарапайым сауалнама*. Оның да екі түрі бар: а) іштей (сұхбаттасу) және сырттай (анкета жүргізу). Анкетаның өзі де анонимдік немесе қарапайым бола алады. Осы жерде, сұхбаттасу мен әңгімелесудің айырмасын білген жөн. Сұхбаттасу кезінде тек қана корреспондент пен респондент, яғни сұраушы мен сұралушы ғана бар болса, әңгімелесуде әңгіменің еркін өрбуіне екі тарап та үлес қосады. Әдетте, әңгіме жүргізуші-зерттеуші өзінің мақсаттары туралы жасырады, тіпті, әңгіме барысы үшін және оппоненттің жанына үңілу үшін ойдан шығарылған оқиғаларды айтуға шейін барады.

Осы сауалнамада маңызды нәрсе болып сұрақтарды құру мен сұраунама техникасы табылады. Сұрақтарды құрастыруға байланысты кейбір мынандай талаптары бар:

- 1) сұрақ нақты, қысқа, түсінікті және қарапайым болуға тиісті;
- 2) сұрақ жауапта ескерілуге тиісті уақытты, орынды және контексті көрсетуі тиіс;
- 3) көпмағыналы сөздерді қолданбаған абзал;
- 4) бақылаушы, нақтылаушы сұрақтар негізгі сұрақтан кейін іле-шала қойылмауы тиіс;
- 5) сұрақ болып қалуы мүмкін балама жауаптырды көрсетуі тиіс (терістүші, жақтаушы т.б.);
- 6) жауапты нақтылау керек болғанда сұраққа кішкене алғысөз келтіруге болады;
- 7) сұрақты түзу мен оның мағынасы сұралушылардың тәжірибесі мен қызмет салсын ескеруі қажет; қиын сұрақтар мен сұралушыны толғандыратын сұрақтар анкетаның басында қойылмауы керек.

ә) *Социометриялық сауалнама*. Социометрия сөзі латынша *socium* (жолдас, қатысушы) және *metrum* (өлшеу) деген екі сөзден шыққан. Ол - сол индивидуумның бірге тұрып, бірге жұмыс істейтін топтарымен әлеуметтік-эмоционалдық байланысын сапалы талдауға арналған техникалық амалдар мен процедуралардың жүйесі, яғни өзге “жолдас” топ мүшелерімен арақатынасты қарапайым жолмен анықтау. Криминологияда

социометрия сирек қолданылса да, жанұялық криминология деп аталып жүрген криминологияның ерекше бөліміндегі жанұя саласындағы қылмыстылықты зерттеу мен алдын алуда таптырмайтын құрал.

б) *Сарапшылық бағалау әдісі*. Бұл әдіс сарапшылардың пікіріне сүйеніп қортында жасау болып табылады. Кез келген маманның емес, осы аумақта тұратын және ондағы криминогендік жағдайды білетін мамандардың пікірі жиналады. Сарапшылардың саны зерттеудің маңызына байланысты. Сарапшылардың арасында сұраунама жүргізу топтық та, жеке-дара да; іште де, сырттай да; ауызша да, жазбаша да; жалпы да, жеке де мәселелер бойынша болуы мүмкін. Олардың пікірін жинай отырып, кесіп айтылған, жалпы жұрт пікірінен қия кететін гипотезалар алынып тасталады да, жалпы, ортақ бір қорытынды шығарылады. Эксперттік бағалау әдісінің тек субъективтік пікірге ғана сүйнетіндігінен өз кемшіліктері болғанмен де, кейбір криминологияны толғандыратын мәселелерді осы әдісті қолданбай зерттеу мүмкін емес.

3. Нақты статистикалық әдістердің ішінде криминология көп арқа сүйейтіні - ол байқау, бірақ ол социологиялық емес, статистикалық байқау. Байқаудың өзі статистикалық зерттеулердің бірінші сатысы екендігі анық. Статистика да құбылыстардың сапалық жағын есепке ала отырып, сандық жағын зерттейді және оның заңдылығын анықтауға тырысады. Заңдылықтар статистикалық қана емес, динамикалық та бола алады. Екеуінің айырмашылығы сонда - динамикалық заңдылықты жаратылыстану ғылымдары бойынша жалғыз ғана зерттеу объектісін алып анықтауға болады. Мысалға, тарақанның көбею инстинкті бар екендігін жүздеген-мыңдаған тарақанды зерттемей-ақ, бір-екі, ары кеткенде оншақты мұртты қоңызды зерттеп-ақ анықтауға болады. Ал статистикалық заңдылықты тек қана массаны, зерттеу объектісін жаппай алып қана анықтауға болады. Статистикалық заңдылығын анықтауға жататын құбылыстың бірі - қылмыстылық. Бірді екілі қылмыстың себебін ғана анықтап, оларды барлық қылмыстырға таңуға әсте болмайды. Сондықтан да қылмыстылық деп аталатын салыстырмалы жаппай құбылыстың көріністерін неғұрлым кеңірек, көбірек алып қарастыруға тырысу керек. Қылмыстылықты жаппай байқау мүмкін емес, әрі латенттік қылмыстардың да бар екенін ескеру керек. Статистикалық байқаудағы жиынтық бірлігінің толықтығаны қарай оны: жаппай байқау және іріктеп байқау деп бөлуге болады.

Іріктеп байқау да үш түрге жіктеледі: а) негізгі массивті байқау (барлығы мүмкін болмаса да негізгі басым бөлігін назарға алу); ә) монографиялық байқау (жеке бір мәселені мұқият, бүге-шігесіне дейін талдау); б) таңдаулы байқау. Соңғы байқау түрін қолданғанда құбылыстың объективтік заңдылығын анықтау үшін жиынтық бірліктері тек қана кездейсоқ алынуы керек, яғни алдын ал зерттелмей, бас-көзіне қарамай алынуы керек. Мысалға, рецидивистік қылмыстылық қылмыскер кәмелетке толмай тұрғанда жасаған қылмыстарына бастау алады деген гипотезаны дәлелдеуге бір зерттеуші бел буды делік. Ол үшін рецидивистердің зерттелетін бөлігі кездейсоқ алынуы керек, Егер де зерттеуші өз ойын дәлелдеу үшін алдын ала атүсті байқау жүргізіп, тек қана кәмелетке толмаған шағында қылмыс жасаған рецидивистерді ғана зерттеу объектісіне алып, қалғандарын ысырып қойса, құбылыстың объективтік заңдылығы шықпайды, тек қана зерттеушінің субъективтік пікірі болып қана қалады. Дәл осы сияқты, Ломброзо барлық қылмыскерлерді зерттей алған жоқ, тек он бір мыңына ғана қолы жетті. Бұл оның таңдаулы байқауы. Сөйте тұра, ол тек бас сүйегінде атвизимдері барларды ғана емес барлық “қолына түскен” қылмыскерлерді зерттеу объектісіне айналдырған жоқ па еді?!!

Математикалық статистика таңдаулы байқаудың мынандай түрлерін ажыратады: қарапайым, кездейсоқ, жүйелік, типтік, сериялық, екісатылы, аудандандырылған, квота принципі бойынша таңдау т.б.

Осы жерде заңдылықты көрсету қабілетіне орай репрезентативтілік ұғымына назар сала кеткен жөн. **Репрезентативтілік** дегеніміз - басты жиынтықтың параметрлерін таңдаулы жиынтықтың көрсете алу қабілеті. Мысалға, кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстарға қатысты үш жүз қылмыстық істі зерттеп, кәмелетке толмағандарсанының шамамен 14%-нде қылмыстық жолға түсуіне жолдас-жоралары ықпал еткен деген заңдылығын шығарамыз. Бірақ бұл Қазақстанда жасалған үш жүз кәмелетке толмаған адамның қылмысы ғана. Ал шын мәнінде жылына он мыңдаған кәмелет жасына толмаған адам қылмыс жасайды. Егер де осы жыл сайын жасалатын кәмелетке толмағандардың қылмысын тіркеп, олардың себептерін бірден есепке алатындай құрал табылса және осы құралымыздың өзі шыныда да олардың 13,4%-нде олардың қылмыс жасауына жолдас-жоралары итермелейді деп анықтаса заңдалығын, онда расында да жоғарыда кездейсоқ таңдалып алынған үш жүз қылмыстық істің репрезентативтілігі бар. Егер де мүлде жақындамайтын заңдылық анықталса, керісінше, зерттелген материалдардың репрезентативтілігі жоқ болып шығады.

Әдебиеттер:

1. Антонян Ю.М., Блувштейн Ю.Д. /Методы моделирования и изучения преступника и преступного поведения. М., 2012.
2. Герцензон А.А. Уголовное право и социология. М., 2009
3. Методика криминалистического изучения личности преступника. М., 2009.

4. Блувштейн Ю.Д. Криминология и математика. М., 2009.
5. Панкратов В.В. Методология и методика криминологических исследований. М., 2012.
6. Психологическое изучение личности преступника. М. 2009.

3-тақырып: Қылмыстылық және оның сипаттамасы. Қылмыстылықтың детерминациясы және себептері.

Түйінді сөздер: қылмыстылық, қылмыстылықтың деңгейі, қылмыстылық қарқындылығы, қылмыстылықтың құрылымы, қылмыстылықтың динамикасы, латенттік қылмыстылық.

Негізгі сұрақтар:

1. Қылмыстылықтың түсінігі мен белгілері;
2. Қылмыстылықтың көрсеткіштері;
3. Латенттік қылмыстылық.

Дәріс тезистері:

1. Қылмыстылықтың түсінігі мен белгілері. Қылмыстылық - бұл салыстырмалы жаппай, тарихи өзгермелі әлеуметтік, қылмыстық-құқықтық сипатқа ие, белгілі бір мемлекетте белгілі бір уақыт аралығында жасалған қылмыстардың жиынтығынан тұратын таптық қоғамның құбылысы. Осындай анықтаманы алпысыншы жылдары Н.Ф.Кузнецова берген болатын. Одан бері де осы анықтаманың мұрты қисайған жоқ.

Оның өзіндік себептері де бар. Жоғарыда айтып өткеніміздей қылмыстар жинақтала келгенде жаңа бір сапаға ие болады, ол - қылмыстылық. Осыған байланысты теңіз бен тамшыны, клетка мен организмді мысал қып келтіре кеттік. **Қылмыстылық** - әлеуметтік құбылыс, өзінше бір организм, қоғамның өзіне бағытталған сырқаты. Сырқат демекші, қылмыстылықтың сыртқа көрінетін көрсеткіштері оның симптомы сияқты екендігін айта кету керек, себебі кейбір сырқат түрлерінің симптомы бірдей болғанымен диагнозы және емдеу жолдары әр түрлі болатыны аян. Мысалға, тұмау мен сібір жарасының сыртқы симптомдары бірдей болғандықтан АҚШ-та 2001 жылы сырқаттанғандарды тұмаудың дәрісімен емдегендіктен бернеше адам қайтыс болды. Сол сияқты ұрлық пен кісі өлтірудің немесе, тіпті, ұрлық пен алаяқтықтың алдын алу жолдары да әр қилы болу керек екендігі хақ.

Жоғарыдағы анықтамадан қылмыстылықтың мынандай белгілерін анақтауға болады:

- оның салыстырмалы-жаппайлығы. Жалпы жаппай емес салыстырмалы жаппай болатын себебі - қоғамның бәрі қылмыстылық атты сырқатпен ауырмайды, тек белгілі бір бөлшегі ғана қылмыстылық құбылысына үлес қосады, ал тұмау эпидемиясы жаппай құбылыс, өйткені ол кездерде жұрттың бәрі тұмауратып шығады. Ал салыстырмалы жаппай болмаса да ол қылмыстылық емес, бар болғаны бірді-екілі немесе жүз-екі жүз қылмыстардың жиынтығы ғана болып қалады.

- тарихи өзгермелі болатындығы қоғамның қылмысқа деген көзқарасы үнемі өзгеріп отыратындығында. Бір уақыттарда қылмыс боп есептелген әрекеттер басқа бір кезде қылмыс емес немесе керісінше. Мысалға, Кеңес дәуірінде алып-сатарлық әрекеті қылмыс боп, қылмыстылықты құрап тұрса, қазір ол қылмыс болмақ түгілі экономиканы дамытушы факторлардың бірі (бизнес). Не болмаса сол уақытта компьютерлік қылмыстардың атын да білмеген болса, қазір ол дүниежүзінде кең тараған қылмыс түрі. Яки құл иеленушілік құрылыс кезіндегі құлды өлтіру мен осы күнгі адам (кез келген) өлтіруді, ортағасырдағы еуропа елдеріндегі “алғашқы түн” құқығын атауға да болады.

- жоғарыдағы белгімен сабақтас қылмыстылықтың қылмыстық-құқықтық сипатқа ие құбылыс екендігі. Әлбетте, қылмыстылық өзі сырттай қарағанда жасалған қылмыстардың жиынтығынан тұрады, ал әрекетті қылмыс деп тек қана қылмыстық құқыққа сүйене отырып тани аламыз.

- оның белгілі бір мемлекетте белгілі бір уақыт аралығында жасалған қылмыстардың жиынтығынан тұратындығын кез келген құбылыстың кеңістік пен уақыт параметрлеріне бағыныштылығымен түсіндіруге болады. Мысалға, Қазақстандағы қылмыстылық десек мүлде түсініксіз, себебі Адам ата - Хауа ана жаралған сәттен бастап қазақ даласында қанша қылмыс болғанын біле алмаймыз немесе 2002 жылғы қылмыстылық десек те Әлемнің түкпір-түкпірінде қанда қылмыс болғанын білмейміз.

- *оның әлеуметтік құбылыс екендігі қылмыс тек қана адамдар қоғамында орын алатындығымен ерекшеленеді.*

- *оның таптық қоғамның құбылысы екендігі бір қарағанда дау туғызуы да мүмкін, өйткені бұл белгіден социалистік көлеңке іздеушілер де табылады. Бірақ олармен келісе қою да қиын. Барлық қылмыстылықтың бәріне ортақ бір гана себебі бар ма?- деген сұраққа жауап табылуы екіталай. Десек те бір факторды ортақ деп айтуға әбден болады. Ол - қайшылық, мүдделердің, мұқтаждықтардың, көзқарастардың қайшылығы. Ал осы ойды індетсек, қайшылық қай жерде болады? Тек тап бар жерде, әлеуметтік тап жоқ жерде қайшылық*

та (антогонистік қайшылықтарды қоса алғанда) болмайды. Демек, қылмыстылықтың табы бар қоғамға тән құбылыс екендігі мың мәрте шындық.

Қылмыстылық қоғамның төл баласы, сөйте тұра ол қоғамның өзіне қарсы бағытталған сырқаты. Осы жерде қылмыстылықтың кері байланысқа ие құбылыс екендігін айта кету керек. **Кері байланыс** дегеніміз қандай да бір құбылыстың, процестің нәтижесі сол құбылыстың қызмет етуіне, функциясына ықпал еткенде орын алатын байланыс түрін айтамыз. Мысалға, оны қарапайым түрде былай түсіндіруге болады. Сөйлеп тұрған (қызмет) шешен оның тыңдаушыларының ұйып тыңдап отырғандығын (нәтиже) байқайды. Олардың ұйып тыңдап отырғандығы (нәтиже) шешеннің одан да әсерлі сөйлеуіне (қызметке) ықпал етеді. Немесе айнаға қараған адам шашына ақ түскендігін байқайды. Енді оның "шашым ағарып барады" деген уайымынан да шашы ағарады.

Сол сияқты қоғам (Қғ1) қылмыстылықты (Ққ1) туындатады да ол қоғамның өзінің әрекет жасауына ықпал етеді, осының нәтижесінде қоғамның бет-әлпеті өзгереді, өзге кейіптегі қоғам пайда болады (Қғ2), соңғысы өз кезегінде қылмыстылықтың да сипатын өзгертуді (Ққ2), осылай жалғасып кете береді.

Яки бұқаралық ақпарат құралдарына да контент-талдау жүргізіп, олардағы қылмыстар туралы хабарлар саны мен оларға байланысты қозғалған істердің пропорциясын зерттеу нәтижесінде де жасырылған қылмыстардың шетін көруге болды. Өйткені Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 177-бабының 1-бөлігінің 4 тармағы бойынша бұқаралық ақпарат құралдарындағы хабарлар қылмыстық істі қозғаудың бір себебі болып табылады.

Латенттік қылмыстылықты зерттеудің өзге де әдістері бар, оларға **2. Қылмыстылықтың көрсеткіштері.** Қылмыстылықтың мынандай көрсеткіштері бар: деңгейі, қарқындылығы, құрылымы, динамикасы.

Қылмыстылықтың деңгейі дегеніміз белгілі бір мемлекетте белгілі бір уақыт аралығында жасалған қылмыстардың абсолюттік саны. Мысалға, Қазақстан Республикасында 1960 жылы - 29 426 қылмыс жасалса, 1970 жылы ол деңгей 56 164-ке көтерілген, 1980 жылы 76 517 болса, 1990 жылы 148 053, 2000 жылы 150 790 болған.

Жылдар	Қылмыс -тылық деңгейі	Жылдар	Қылмыс -тылық деңгейі	Жылдар	Қылмыс -тылық деңгейі	Жылдар	Қылмыс -тылық деңгейі	Жылдар	Қылмыс -тылық деңгейі
960	1 29 426	969	1 525 67	978	1 701 40	987	1 980 23	996	1 183 977
961	1 43 174	970	1 561 64	979	1 733 09	988	1 103 039	997	1 165 401
962	1 44 674	971	1 547 66	980	1 765 17	989	1 135 338	998	1 142 100
963	1 43 582	972	1 544 83	981	1 813 97	990	1 148 053	999	1 139 431
964	1 39 579	973	1 559 38	982	1 826 90	991	1 173 858	000	2 150 790
965	1 38 930	974	1 598 73	983	1 994 15	992	1 200 873	001	2 152 168
966	1 49 065	975	1 612 17	984	1 991 71	993	1 206 006	002	2 135 151
967	1 49 357	976	1 627 48	985	1 103 587	994	1 201 796	003	2 118 485
968	1 53 090	977	1 618 86	986	1 994 17	995	1 183 913		

Қылмыстылықтың қарқындылығын коэффициент арқылы анықтауға болады. Коэффициенттің өзі де фактіге қатысты, қылмыс жасаған тұлғаларға қатысты және сотталғандарға қатысты деп үш түрлі бола алады. Мысалға, фактіге қатысты коэффициент (Кф) былайша есептеліп шығарылады:

$$Кф = \frac{\text{қылмыс фактілерінің саны} \times 10\,000}{\text{масса}}$$

Халық саны

Бұл формуладан біз әрбір он мың халыққа қанша қылмыс фактісінен келгендігін көресіз. Мысалға, 1993 жылы қылмыстылық деңгейі ең шарықтау шегіне жетті, яғни 206 006 қылмыс жасалды, демек оның коэффициентін есептесек,

$$Kф = \frac{206\,006 \times 10\,000}{\text{масса}} = 121,18$$

17 000 000

яғни 1993 жылы әрбір он мың халыққа 121 қылмыс фактісінен келді. Ал 2002 жылы болса 135 000 қылмыс жасалды, яғни

$$Kф = \frac{135\,151 \times 10\,000}{\text{масса}} = 96,53$$

14 000 000

демек, 2002 жылы әрбір он мың халыққа 96 қылмыс фактісінен келген.

Ал 2003 жылғы ахуал одан өзгеше:

$$Kф = \frac{118\,485 \times 10\,000}{\text{масса}} = 84,63$$

14 000 000

Бұл 1993 жылға қарағанда (Қазақстандағы қылмыстылық деңгейінің ең жоғары дәрежеге көтерілген жылы) 2002 жылы қылмыстылықтың қарқындылығы әлдеқайда төмен дәрежеге түскен. Ал формуланың бөліміндегі 1993 жылы 17 млн. тұрып, 2002 жылы 14 млн.-ның тұруы халық санының өзгеруімен түсіндіріледі. Халық саны демекші оның өзін екі түрлі есептеуге болады. Біріншіден, коэффициент шығару есебі барлық халыққа жүргізіледі, екіншіден, тек қана қылмыстылық жасына жеткен халық арасындағы есеп. Ол үшін жалпы халық санынан он төрт жасқа жетпеген адамдардың саны алынып тасталады. Есептің олай жүргізілетін себебі - алғашқысы қаншалықты қоғамның қылмыстылықпен уланғандығын білдірсе (өйткені, он төртке дейінгі тұлғалар да қылмыс жәбірленушісі бола алады), соңғысы қылмыстылық жасындағы адамдардың қаншалықты криминогендік асқынғандығын көрсетеді.

Коэффициенттің екінші түрі тұлғаға қатысты. Аталмыш коэффициентті анықтау барысында да дәл осындай формула қолданылады, бірақ жасалған фактілер санының орнына қылмыс жасаған тұлғалар саны тұрады. Мысалға,

$$Kт = \frac{\text{қылмыс жасаған тұлғалар саны} \times 10\,000}{\text{масса}}$$

Халық саны

Егер алғашқы есеп, әр бір он мың халыққа қанша қылмыс фактісінен келеді дегенді білдірсе, бұл есеп сол жылы әрбір он мың халықтың қаншасы қылмыс жасаған дегенді білдіреді.

Қылмыстылықтың құрылымы - бұл белгілі бір аумақта белгілі бір уақыт аралығында жасалған барлық қылмыстардың ішіндегі нақты қылмыстылық түрінің үлес салмағы және қылмыстар санының арақатынасы. Оны есептеудің де формуласы бар:

$$Kқ = \frac{Kт}{\text{қылмыс жасаған тұлғалар саны}} \times 100$$

Қб

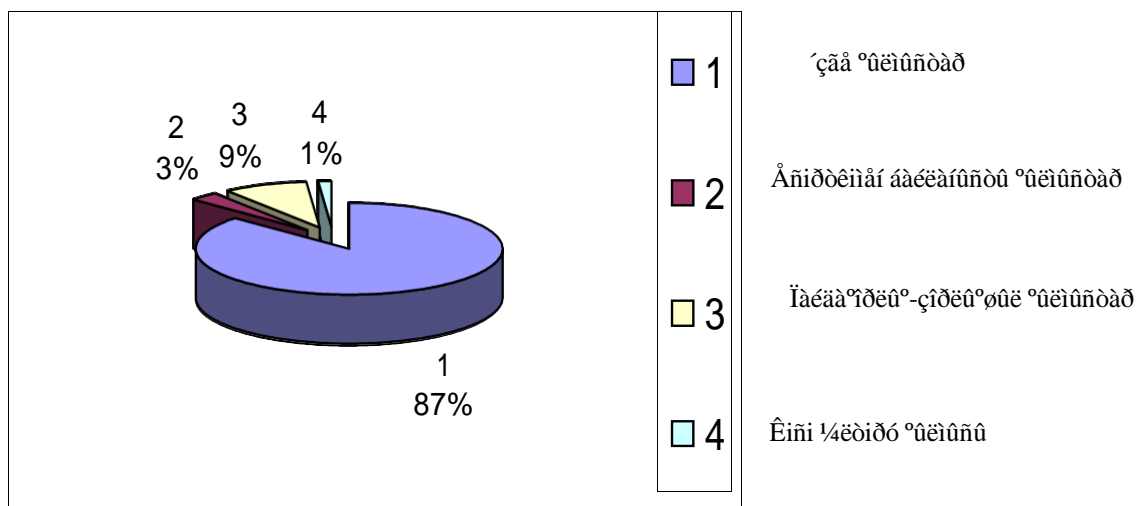
Бұл жердегі: **Ққ** - қылмыстылықтың құрылымы; **Қт**- нақты қылмыстылықтың түрі; **Қб** - барлық қылмыстылық саны; ал 100 дегеніміз процентті анықтаушы көрсеткіш.

Мысалға, 1999 жылы ауыр және аса ауыр қылмыстардың үлес салмағы 48,6% болса, керісінше кішігірім және орташа ауырлықтағы қылмыстардың салмағы 51,4%; 2000 жылы осындай есеп 48,5% (ауыр мен аса ауыр) және 51,5% (кішігірім және орташа) болса; 2001 жылы - 53% те 47%; 2002 жылы - 51 % те 49 % болған, демек соңғы екі жылда барлық қылмыстылық санында ауыр және аса ауыр қылмыстардың үлес салмағы артқан. Не болмаса 1998 жылы кісі өлтіру қылмысы - 2531 болса, пайдақорлық-зорлықшыл қылмыстар (бандитизм,

қорқытып алушылық, тонау, қарақшылық) - 13285, ал Есірткімен байланысты қылмыстар - 18 676 болды, қалған қылмыстар өзге қылмыстар десек, бұл да құрылымы, бірақ одан ешқандай да заңдылық жоқ. Заңдылықты олардың үлес-салмағын анықтағанда болады (1-суретті қараңыз).

Заңдылық, сол сияқты, жалпы қылмыстылықтағы жеке қылмыстардың үлес салмағының өзгеруін (қозғалысын) анықтағанда байқалады. Мысалға, төменде көрсетілген қылмыстардың соңғы

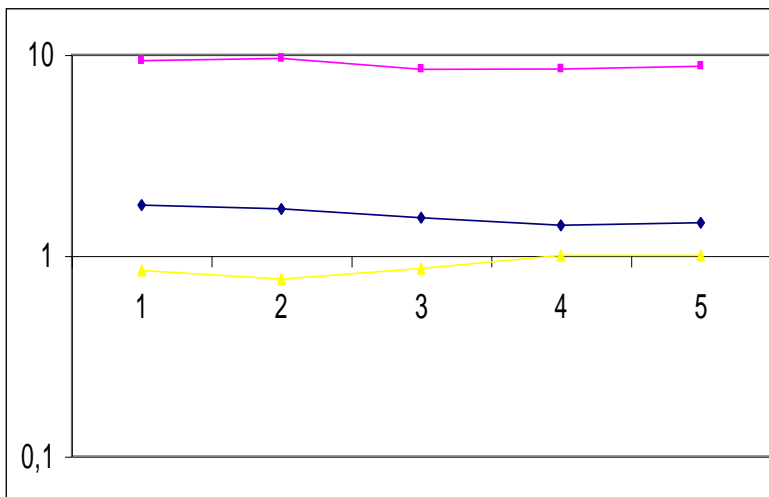
1-сурет. Қылмыстылықтың 2002 жылғы құрылымы



бес жылдағы үлес салмағы мен олардың өзгеруін былайша көрсетуге болады (2-суретті қараңыз):

Жылдар	Кісі өлтіру	Үлес салмағы	Пайдақорлық-зорлықшыл қылмыстар	Үлес салмағы	Әйел жынысты адамды зорлау қылмысы	Үлес салмағы	Барлық қылмыс саны
998	1 531	78%	132 85	33%	1190	84%	142
999	1 374	70%	133 58	57%	1066	76%	139
000	2 325	54%	127 72	46%	1299	86%	150
001	2 160	41%	108 95	47%	1516	%	152 168
002	2 967	45%	118 56	76%	1298	%	135 151

2-сурет. Қылмыстылықтың құрылымы мен құрылымының динамикасы



Ἰαέῶν ἰδέῶν - ἰδέῶν ὅρῶν ἰέῶν ἰῶν

Ἐῖνι ἰῶν ἰδέῶν

ἰῶν ἰῶν ἰῶν ἰῶν ἰῶν ἰῶν ἰῶν ἰῶν ἰῶν ἰῶν

Қылмыстылықтың динамикасы - белгілі бір кезеңдегі қылмыстылықтың деңгейі мен құрылымының өзгеруі, оның қозғалысы. Динамиканы анықтауға байланысты үш түрлі есеп түрлізуге болады:

- 1) ағымдағы талдау - 1 жылға жүргізілетін есеп;
- 2) жүйелік талдау - жыл сайынғы, бесжылдық сайынғы, онжылдық сайынғы қылмыстылықтың қозғалысын анықтау;
- 3) қылмыстылықтың мерзімдік өзгерістерін талдау.

Осы үш түрлі есеп мынандай үш түрлі әдіспен жүзеге асады: **базистік, жалғаспалы, интервалдарды біріктіру әдісі.**

Базистік әдістің негізгі ерекшелігі басқа барлық жылдардың көрсеткіштері бір жылдың ғана көрсеткішімен салыстырылады және сол салыстырылушы (базис) жылдың көрсеткіші 100 пайыз деп алынады. Сол жылмен салыстыра отырып есеп жасағанда артып кетсе тек қанша процентке артып кеткендігі "+" таңбасы қойыла отырып жазылады, ал керісінше болса "-" таңбасы қойыла отырып жазылады.

Келесі жалғаспалы әдіс алдыңғы әдіске ұқсайды, дегенмен, бұл әдісте бір ғана жыл базис деп алынбайды, оның орнына үнемі алдыңғы жыл алынып отырады.

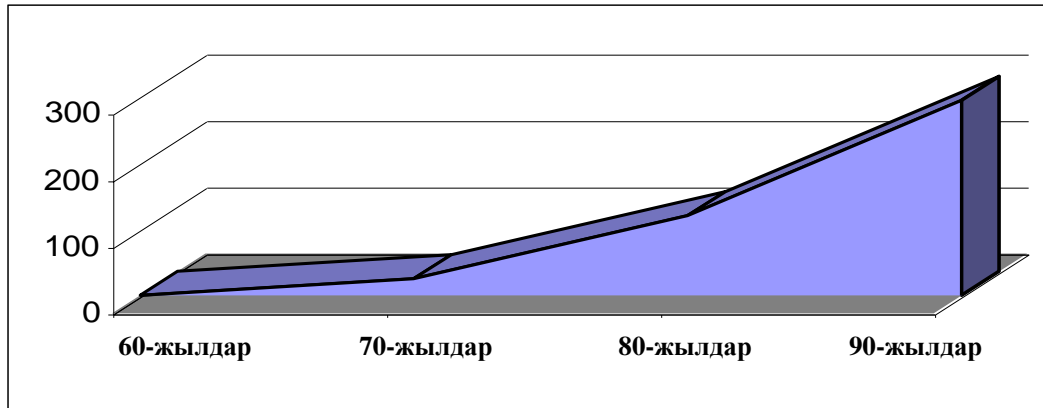
Мысалға, Қазақстандағы қылмыстылықтың қозғалысын 1990 жылдың көрсеткішімен (базистік әдіс) және алдыңғы жылдарымен (жалғаспалы әдіс) салыстырып шығайық.

Жылдар	Қылмыстылықтың деңгейі	1990 жылмен салыстырғанда	Алдыңғы жылдармен салыстырғанда
90	148053	-	-
91	173858	+17,4%	+17,4%
92	200873	+35,6%	+15,5%
93	206006	+39,1%	+2,5%
94	201796	+36,2%	-2%
95	183913	+24,2%	-8,8%
96	183977	+24,2%	+0,03%
19	165401	+11,7%	-10%

97				
19	142100	-4%	-14%	
98				
19	139431	-5,8%	-1,87%	
99				
20	150790	+1,8%	+8,14%	
00				
20	152168	+2,7%	+0,91%	
01				
20	135151	-8,7%	-11,18%	
02				
20	118	-19,9%	-12,3%	
03	485			

Үшінші *интервалдарды біріктіру әдісінің* бар айырмашылығы - бір жылдың ғана емес бес жылдықтардың, онжылдықтардың немесе елу жылдықтардың көрсеткіштері алынып, жоғарыдағы екі әдістің бірін қолдана отырып есеп жүргізіледі. Ол көрсеткіштерді қоса отырып, абсолюттік санын алуға да, не болмаса олардың орташа көрсеткішін де алуға болады. Мысалға, 1960 жылдан бері қарайғы қылмыстылықтың көрсеткіштерінің әрбір он жылдығын алып көрелік (3-суретті қараңыз).

Онжылдық-тардағы қылмысты-лық	Он жыл бойына жасалған қылмыс-тар саны	Онжылдықтағы орташа көрсеткіш	60-жылдардағы көрсеткішпен салыстырғанда	Алдыңғы онжылдықпен салыстырғанда	Әр бір 10 000 халыққа шаққандағы коэффициент
XX ғ. 60-жылдары	44 4434	4 44344,	-	-	47,2
XX ғ. 70-жылдары	18 5544	8 55441,	+25	+25	43,6
XX ғ. 80-жылдары	90 9785	9 97859	+120	+76	62,5
XX ғ. 90-жылдары	408 1745	8 174540	+293	+78	124,2



3. Латенттік қылмыстылық. Латенттік қылмыстылық *дегеніміз әр түрлі себептермен құқық қорғау органдарының назарынан тыс қалған қылмыстардың жиынтығы.* Ол латынша *latens* сөзінен шыққан, ол жасырын дегенді білдіреді. Мысалға теңізде қалқып жүрген мұзарттың (айсберг) су бетінде бізге көрініп жүрген бөлігінен су асты көрінбейтін бөлігі әлдейқайда көлемді болады. Криминология дәл осындай Архимед ашқан физикалық заңдылыққа бағынбаса да қылмыстылық мәселесі туралы осы бір заңдылықты мысал ретінде келтіруге болады. Өйткені қылмыстылықтың көрінетін бөлігінен де жасырын бөлігі (латенттік) көлемді болып келеді.

Мысал үшін неміс ғалымы К.Майердің жүргізген зерттеуі бойынша анасының өз баласын өлтіруі фактісі бойынша оннан бірі ғана құқық қорғау органдарына мәлім болады, ал заңсыз аборт жасау 1/100; қарапайым ұрлық - 1/20; ірі мөлшердегі ұрлық - 1/8; тонау - 1/5; алаяқтық - 1/20 т.б.

Латенттік қылмыстардың екі түрі бар: жасырын (табиғи) және жасырылған (жасанды). Алғашқысы табиғи жолмен әр түрлі себептермен құқық қорғау органдарына хабарланбағандар. Мысалға, есік алдындағы ұрланған нәрсеге “садақа” деп ешкімге жүгінбеу. Ал соңғысы құқық қорғау органдарына хабарланғанмен де осы органдардың қызметкерлерінің өз қолымен жасырылған қылмыстар. Оның да себептері әр түрлі болуы мүмкін: өзінің жақсы жұмыс істейтіндігін көрсетіп қылмыстылықтың ашылу көрсеткішін жоғарылату үшін, жеңіл-желпі қылмыстарға бола әуре болмас үшін шағымды тіркемей қою, қызметкерлердің пара алуынан қылмыс туралы із-түзсіз жоқ қылу т.б. Осы соңғысы теңіз бетіне қалқып шыққысы-ақ келеді, бірақ құқық қорғаушылар күштеп төмен басады (4-суретті қараңыз).

Кейбір авторлар үшінші бір латенттік қылмыстылықтың түрін ұсынады - ол дәлелденбей қалуына байланысты қысқартылған істер. Бірақ мұнымен келісе қою қиын. Себебі бұл бәрібір зерттеледі, қылмыстылықтың жалпы картинасын анықтауға сеп болады. Латенттік қылмыстықтың мәнін аша кету керек. Оның мәні құқық қорғау органдарына хабарланбай қалғанында емес. Әңгіме хабарланған күнде де зерттеуден тыс қалғанында. Оның назардан тыс қалуы қылмыстылықтың жалпы картинасын бұрмалайды. Өмірде шын мәнінде 100% қылмысқа біз есеп жасап, сақтануымыз, алдын алуымыз, жоспар құруымыз қажет болса, латенттік қылмыстылықтың кесірінен оның бір бөлшегін ғана (мысалға 40%) зерттеп қорытынды жасаймыз. Ал бөлшек бүтіннің заңдылығын қашанда бере бермейді. Осы жерде латенттік қылмыстылықтың жағымсыз салдарын айта кетейік, ол:

- қылмыстылықтың шын мәніндегі мөлшері, деңгейі, құрылымы, динамикасы, әкелген зияны туралы пікірді бұрмалайды;
- қылмыстылықты болжаудың дұрыстық деңгейін төмендетеді, қылмыстылықпен күресудің бағытын анықтауда қиындық туғызады;
- жасалған қылмыс үшін жауаптылықтың болмай қоймайтындығы туралы принципті жүзеге асыруға кедергі келтіреді;
- құқық қорғау органдарының беделін түсіреді;
- қылмыстылықтың, әсіресе, рецидивтік қылмыстылықтың өсуіне сеп болады;
- азаматтардың қылмыстылықпен күресудегі белсенділігін бәсеңдетеді.

Жасалып жатқан қылмыстардың бәрі бірдей мөлшерде жасырылуға қабілетті. Латенттілік деңгейіне қарай қылмыстар үшке бөлінеді:

4- тақырып. Қылмыскердің жеке тұлғасының ұғымы мен құрылысы

Түйінді сөздер: қылмыскер, қылмыскер тұлғасы, құқық бұзушы, қылмыскер тұлғасының типологиясы.

Негізгі сұрақтар:

1. Қылмыскер тұлғасының түсінігі мен құрылымы.
2. Қылмыскер тұлғасының типологиясы.

Дәріс тезистері:

1. Қылмыскер тұлғасының түсінігі мен құрылымы. Қылмыскердің тұлғасы дегеніміз - қылмыс жасаған тұлғаны сипаттайтын және оның қылмыстық мінез-құлқына ықпал ететін әлеуметтік-демографиялық, әлеуметтік-психологиялық, адамгершілік, құқықтық қасиеттердің, белгілердің, байланыстардың, қатынастардың жиынтығы. Ол адамның әлеуметтік беті. Осы жерде Қаз дауысты Қазыбек бидің

"Ерден ердің несі артық?

Ептестірген сөзі артық,

Малдан малдың несі артық?

Бір-ақ асым еті артық,

Жерден жердің несі артық?

Бір-ақ уыс шөбі артық",- деген аталы сөзін еске алсақ болады, адамнан адамның артығы - қасиетінде ғана, олар да өз кезегінде туа бітті немесе әлеуметтік ортадан алған белгісі болуы мүмкін. Айта кетерлігі, қылмыскер тұлғасы мен қылмыс субъектісін шатастырып алмау. Қылмыстың жалпы субъектісі үшін бар болғаны адам болуы, жасы толуы және есі дұрыс болуы деген сияқты үш белгі жеткілікті, ал қылмыскер тұлғасын сипаттау үшін оның бала күнінен бастап бойына сіңірген барлық қасиеттерін адақтап шығу керек. Тіпті, қылмыс субъектісінің тұлғасы десек де қателеспейміз. Біреуді бойы ұзын деп жақсы көрсеңіз - ол биологиялық қасиеті, енді береуді ақылды деп сыйласыңыз - ол психологиялық-интеллектуалдық қасиеті.

Қай ортада сыйлы-сыйсыз болу да адамның белгілеріне, қасиеттеріне байланысты. Бір ортада сұраныс пен қадірлеуге ие белгі келесі ортаға қажеті шамалы. Мысалға, мектепте бақылау жұмысы үстінде ақылды бала сыйлы, өйткені оның есепті тез шығара алатын қасиеті бар, ал жоғары сыныптың балаларымен есеп айырысқанда басбұзар баланың сыйы артады, оған білімнің қажеті жоқ, тек төбелесе білу керек.

Өмірде мынау қылмыскердің тұлғасының қасиеті деп шодырайып шығып тұрған қасиет болмайды, ол қарапайым өмірде нақты адамның белгілі бір қасиеті, тек оны біз сырттай ғана мына қылмыскердің тұлғасын сипаттайтын "бәлен" деген қасиеттері бар деп бағалаймыз.

Осыған орай қылмыскердің тұлғасының құрылымына тоқталу ләзім. Қылмыскердің тұлғасы оның анықтамасымен тығыз байланысты. Құрылымға байланысты мәселе тек тұлғаны сипаттаушы қасиеттерді топтастыруда ғана. Осыған қатысты да әр автор өзінше кесте жасайды. Мысалға, Н.Ф.Кузнецова¹ қылмыскердің тұлғасының құрылымын былайша түзеді:

Қалай?	Кім?	Неліктен?
Әлеуметтік рөлдік қасиеттері	Әлеуметтік-демографиялық қасиеттері	Әлеуметтік-психологиялық қасиеттері
Қылмыскер Құқық бұзушы Еңбеккер Отағасы Белгілі бір топтардың мүшесі	Жынысы Жасы Білімі Әлеуметтік тапқа жатуы Материалдық жағдайы Азаматтығы Жан саулығы	Құқықтық психология Еңбек психологиясы Тұрмыстық психология Адамдармен қарым-қатынас психологиясы Өзін өзі бағалау

Яғни, әлеуметтік рөлдік қасиеттері "Қалай қылмыс жасады?"-дегенге жауап берсе, әлеуметтік-демографиялық қасиеттері "Кім қылмыс жасады?"-дегенге, ал әлеуметтік-психологиялық қасиеттері "Неліктен қылмыс жасады?"-деген сұраққа жауап береді.

Қылмыскер тұлғасының құрылымына байланысты өзгеден оқшаулау ойды Б.В.Волженкин білдіреді:

- 1) қоғам мүшесі ретінде жалпы белгілері;
 - 2) барлық қылмыскерлерге тән, бірақ қарапайым азаматтардан өзгеше белгілері;
 - 3) сол қылмыскерді ғана сипаттайтын жеке-дара белгілері.²
- Ю.М.Антонян қылмыскер тұлғасын құрайтын қасиет-белгілердің жалпы схемасын былайшы көрсетеді:³

Мінездік қасиеттер және өзге де психологиялық ерекшеліктер	Адамгершілік ерекшеліктері мен бағдарлары, адамгершілік ұстанымдары
Кәсібилігі, Іскерлігі, білімі	Өзі туралы ойы, өзіне көзқарасы
Қоршаған орта туралы ойы, оған деген көзқарасы	Жынысының, жасының, денсаулық жағдайының әлеуметтік аспектілері
Биологиялық фундамент (іргесі)	

Ал А.Б.Сахаров пен Ю.Д.Блувштейндікі бірсыдырғы болып келеді. А.Б.Сахаров үшке бөлсе (әлеуметтік-демографиялық; әлеуметтік-психологиялық; әлеуметтік-биологиялық), Ю.Д.Блувштейн тұлғаны құраушы қасиеттерді беске жіктейді: демографиялық; әлеуметтік; құқықтық; психологиялық; биологиялық (медициналық та осыған кіреді).

2. Қылмыскер тұлғасының типологиясы. Қылмыскер тұлғасын, жалпы қылмыскерлерді әр түрлі критерийлер бойынша жіктеуге болады.

а) жүргізілетін статистикалық есеп бойынша олар:

- 1) *әлеуметтік - демографиялық белгілеріне байланысты:* жынысына қарай; жасына қарай; біліміне қарай бөледі.
- 2) *әлеуметтік жағдайы мен айналысатын ісіне қарай:* жұмысшылар, қызметкерлер, оқушылар, жұмыссыздар, зейнеткерлер, жеке кәсіпкерлер т.б.
- 3) *тұрғылықты жері мен тұратын уақытана қарай:* ауыл, қала тұрғыны, босқын, мигрант, переселен т.б.
- 4) *қылмыстық әрекетінің қарқыныдылығы мен сипатына қарай:* қайталанған, рецидив (арнайы, аса қауіпті); топта, ұйымдасқан топта қылмыс жасаушы.
- 5) *қылмыс жасау кезінде қылмыскердің болған жай-күйіне қарай:* мас күйінде, есірткі қабылдап қылмыс жасаушылар деп бөлуге болады.

ә) тұлғалық-мотивациялық қасиеттеріне қарай:

- 1) аса қауіпті қылмыскерлер;
- 2) зорлықшыл қылмыскерлер;
- 3) пайдакүнем қылмыскерлер;
- 4) нәпсіқұмар қылмыскерлер;
- 5) қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыскерлер;
- 6) абайсызда қылмыс жасаушылар.

б) Жасаған қылмысының түріне қарай: 1) ұрылар; 2) қарақшылар; 3) кісі өлтіргіштер; 4) алаяқтар т.б. деп топтауға болады. Ал олардың өзі де ары қарай бөлшектене алады. Мысалға, ұрылардың өзін де жеке қасиеттері мен "мамандығына" қарай былай деп бөледі:

1. "Медвежатниктер"- сейфті не өзге құлыпты ашып ақша ұрлайтындар;
2. "Қалташылар" - қалтаға, сөмкеге т.б. түсіп мүлік ұрлайтындар;
3. "Үйшілер" - пәтерлерге, үйлерге заңсыз кіре отырып ұрлайтындар;
4. "Дүкеншілер" - дүкендерге түсетіндер;
5. "Айдаушылар" немесе "Қуып кетушілер" - автокөлікті талан-тараждау мақсатында айдап кетумен айналысатындар;
6. "Клюквеншілер" - антиквариат болып табылатын құнды заттарды ұрлаушылар және тағы да басқалар.
7. Осыларға біздің "Барымташыларды" да (мал айдап кетушілер) қосуға болады.

Мал ұрлаудың да "өнері" сан-қилы. Мысалға, сиырды жеңіл автокөлікке мінгізіп те ұрлайтындар бар. Жигулидің ішінде сиыр кетіп бара жатыр деп ешкім де ойламайды. Оны жасау жолы - сиырдың тілінен қысқашпен қысып қайда жетектесе де жүре береді екен. Не болмаса, кез-келген мүйіз зат ыстыққа балқығыш

болатыны айқын. Осыны пайдаланып ұрлап әкелген сиырдың мүйіздеріне жаңа піскен ыстық нанды "кигізіп", біраздан соң, мүйіздің өсу бағытын өзгертіп тастай алатындар бар деген сөз бар. Иесі қанша қуып келсе де, сиырының мүйізінің мезетте "прическасы" өзгеріп кете қояды дегенге сенбейді. Осы жерде ұрылардың мықты психолог болатынын да ескерген жөн. Мысалға, бір ұры арбаның бетін жауып алып құрылыс ауласынан шығып бара жатқан жерінен ұсталыпты, жапқышын ашып қараса, ештеңе жоқ. Келесіде де тағы осылай ұсталыпты, ұры екеніні білетін адамдар арбаның бетін ашып көрсе, тағы да ештеңе жоқ. Тағы да бір рет осылай қайталаныпты, сөйтсе, ол арба ұрлап жүр екен. Арбаның бетін жауып бара жатқан соң, адамның назары арбаға емес, оның ішіндегі затқа ауады. Не болмаса, дәл осындай психологиялық трюк ертеректегі ет комбинаттарынан қой ұрлағанда болған. Мысалға, түнгілік ет комбинатына сойылуға келіп тұрған қойлардың бірінің аяғын байлап, үш аяқты мотоциклдің жапсарындағы арбасына салып, басын ғана шығарады да, қалған бөлшегін орап тастайды. Және жәй ғана басын шығармай, оған каска кигізіп қояды. Ешқандай да МАИ қызметкері қойды каска киіп бара жатыр деп ойламайды және түнгі жарық алдамшы екенін ескеру керек.

Қылмыскердің тұлғасын анықтауда, топтауда ескертуге тұрарлық жәйт, ол - оның ұрлыққа әуестігінен туындаған психологиялық тәуелділігі. Ондай тәуелділікті - клептомания деп атайды, яғни ұрламаса, тұра алмайтын жағдай. Оған ұрлаған заты қажет емес, тек ұрлау процесі ләззәт береді. Ел арасында өмір бойы барымтамен айналысып, қолдан күші кетіп, жүруден қалған ұрының, өзіне қажет емес кемпірінің пышағын, сарайдағы етті "ұрлап" алып кемпірін зар қақсататын шалдар туралы да аңыз іспеттес оқиғалар кездеседі.

"Қалташылар" қылмыс жасау тәсіліне қарай былайша топтастырылады:

- а) "технарлар" - арнайы техникалық құралдарды пайдалана отырып, киімді, сөмкелерді, портфельдерді кесу арқылы ұрлық жасайтындар;
- ә) "ширмачтар" немесе "қалқаншылар" - әртүрлі заттармен (сөмке, гүл шоғы, киім) қолды көрсетпей қалқалап тұрып ұрлық жасайтындар;
- б) "балықшылар" - ұрлықты арнайы дайындалған ілгешектердің көмегімен жасайтындар,
- в) "хирургтар" - пинцеттің көмегімен, әсіресе қол жетпейтін қиын жерлерде ұрлық жасайтындар;
- г) "шымшуырлар" - арнайы егелген монетаның көмегімен сөмкелерді тіліп ұрлайтындар;
- д) "сілкіушілер" немесе "сырғытушылар" - мылқаулардың арасында көп тараған бір затты нақты дәл қимылымен итеріп жіберу арқылы ұрлайтындар. Мысалға, кеңестік мемлекетте ет комбинаттарында бақылаушының көзін ала беріп, тез ет кесіп алып, басқа жерде арнайы дайындалып қойған полиэтилен пакетіне не қапшыққа дәл лақтыру жолымен ет ұрлайтындар болған.
- ж) "сөмкешілер" - арнайы құралдарсыз-ақ сөмкелерден зат ұрлайтындар.

в) тұлғаның криминогендік асқыну дәрежесіне қарай:

- 1) *"кездейсоқ қылмыскерлер"* - алғаш рет кішігірім ауырлықтағы қылмыс жасағандар;
- 2) *"ситуативтік қылмыскерлер"* - сыртқы жағымсыз жағдайлардың ықпалымен алғаш рет ауыр қылмыс жасағандар;
- 3) *"тұрақсыз қылмыскерлер"* - алғаш рет қылмыс, бірақ бұған дейін өзге құқық бұзушылық жасағандар;
- 4) *"кәнігі қылмыскерлер"* - бұған дейін бірнеше мәрте қылмыс жасап, бұрын сотталғандар;
- 5) *"аса қауіпті қылмыскерлер"* - бірнеше рет қасақана ауыр қылмыс жасағандар.

з) тұлғаның әлеуметтік бағытына қарай:

- 1) *Кәсіпқой тип* - өте қауіпті, қоғамға кері бағытта. Ерекшеліктері: құқықтық нигилизм, мәдениеттің төмендігі, қоғамға қарсы бағыты және криминогендік ситуацияны өзі жасайтындығы (кәсіпқой қылмыскерлер, аса қауіпті рецидивистер).
- 2) *Әдеттегі тип* - әлеуметтік-психологиялық қасиеттері тұрақсыз және қайшылыққа толы, жақсы мен жаманның, болатын мен болмайтынның арасын толық ажыратпаған, криминогендік ситуацияны өзі жасамайды, тек нақты өмірдегі ситуацияны пайдаланады.
- 3) *Тұрақсыз тип* - негативтік және позитивтік қасиеттері теке-тірес келетін қылмыскер.
- 4) *Салақ тип* - позитивтік бағыты басым, қоғамдық қатынастарды реттейтін нормаларға салақтықпен қарайды. Қауіпті емес қасақана немесе абайсызда қылмыстар жасайды.
- 5) *Кездейсоқ тип* - позитивтік бағытта, негативтігі жоқ, құқықтық санасы тұрақты, тек қана нақты өмірлік ситуацияға байланысты қылмыс жасайды: аффект, қажетті қорғану шегінен асып кісі өлтіру т.б.

д) қоғамға қауіптілік деңгейіне қарай:

- 1) *абсолютті қауіпті* - серриялық кісі өлтіруші, соның ішінде, жалданып немесе жыныстық, не бірнеше адамды қатар өлтіруші.
- 2) *аса қауіпті* - конфликтілік жағдайларда кісі өлтіруші, көп уақыт пайдакүнемдікпен қылмыс жасаушы. Бұған қылмыстық ұйымдардың басшылары да кіреді.
- 3) *қауіпті* - жеке адамға не қоғамдық тәртіпті бұза отырып, меншікке қарсы қылмыстар жасаушы, бірақ адам өміріне қарсы қылмыстарды емес.
- 4) *қауіптілігі болымсыз* - басқа қылмыскерлер.

Әдебиеттер:

1. Антонян Ю.М. Изучение личности преступника. М., 1982.
2. Антонян Ю.М. Психологическое отчуждение личности. Ереван, 1987.
3. Антонян Ю.М., Гульдман В.В. Криминальная патопсихология. М. 1991
4. Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. Горький, 1974.
5. Личность преступника. М., 1975.
6. Сахаров А.Б. Личность преступника и причины преступности в СССР. М., 1960.
7. Теоретические проблемы личности преступника. М., 1979.
8. Психологическое изучение личности преступника. М. 1979.

5-тақырып. Қылмыстылықтың алдын алу (проблемалық дәріс)

Мақсаты: Қазіргі таңда біздің және басқа дүниежүзі елдері арасындағы аса маңызды проблемалардың бірі қылмыстылық мәселесі болып табылады. Сондықтан да, қоғамдағы қылмыстылық деңгейінің төмендеуі үшін, қылмыстылықпен күрес жүргізу үшін мемлекет қандай шаралар жүргізіп жатқандығын және жүргізуі керектігін, құқықтық сананы арттыру жолдарын іздестіріп, қылмыстылықтың алдын алу шараларын талдау.

Түйінді сөздер: қылмыстылықпен күрес, қылмыстылықтың алдын алу, кәмелеттік органдар, қоғамдық ұйымдар мен бірлестіктер, жеке тұлғалар.

Негізгі сұрақтар:

1. Қылмыстылықтың күрес жүргізудің негізгі бағыттары;
2. Қылмыстылықтың алдын алудың түсінігі;
3. Қылмыстылықтың алдын алу шараларының түрлері;
4. Қылмыстылықтың алдын алу субъектілері.

Дәріс тезистері:

1. Қылмыстылықпен күрес жүргізудің негізгі бағыттары. Қылмыстылықпен күрес - қылмыс пен қылмыстылықты туындататын себептер мен жағдайларға, қылмыс жасаған тұлғаларға ықпал ету. А.И.Долгованың пайымдауынша қылмыстылықпен күрес мынандай үш негізгі бағытты құрайды:

1. күрестің жалпы ұйымдастырылуы;
2. қылмыстылықтың алдын алу;
3. құқық қорғау қызметі.⁴

Алғашқы қылмыстылықпен күрестің жалпы ұйымдасытырылуы төмендегідей бағыттарды түзеді:

а) қылмыстылықтың көріністерін тіркеуге, осы көріністерді зерттеуге, олардың себептері мен детерминациясын, бұған дейінгі жүргізілген қылмыстылықпен күрестің нәтижелерін зерттеуге және сәйкес мәліметтерді талдауға байланысты ақпараттық-талдау қызметі;

ә) криминологиялық болжау (криминогендік құбылыстардың болашақтағы жәй-күйі туралы негізді тұжырымдар);

б) қылмыстылықпен күрес жүргізудің стратегиясын, яғни мақсатқа жетудің тәсілін, күрес жүргізу өнерін, анықтау. Оны мемлекет криминогендік жағдайды, мамандардың ұсынысын, криминогендік болжау нәтижелерін салмақтай келе анықтайды.

в) қылмыстылықпен күресті жоспарлау (ұзақ, орташа, қысқа мерзімге);

г) қылмыстылықпен күрестегі заң шығармашылық;

д) қылмыстылықпен күрестің бағдарламасын жүзеге асыру, оларды тиянақтау және осы жолдағы қызметті үйлестіру;

е) қылмыстылықпен күреске байланысты ғылыми зерттеулерді ұйымдастыру мен дамыту.

Қылмыстылықпен күрестің келесі бағыты, яғни қылмыстылықтың алдын алу қазіргі тақырыптың арқауы болады.

Ал үшінші бағыты (құқық қорғау қызметі) де мыналардан тұрады:

а) "жазалау" қызметі, яғни қылмыстарды ашуға, бұлтартпауға, тергеуге, қылмыс жасаған тұлғаларға қылмыстық жауаптылық шараларын және жаза қолдануға байланысты әрекеттер;

ә) құқық қалпына келтіруші қызмет, қылмыс арқылы бұзылған құқықтар мен заңды мүдделерін қалпына келтіруге байланысты әрекеттер.

2. Қылмыстылықтың алдын алудың түсінігі. Қылмыстылықтың салдарымен күресуден гөрі себебімен күресу әлдеқайда тиімді. Қылмыстылықтың алдын алу құлашты кеңге сермейтін ауқымы кең шаралардың кешені. Ол тікелей қылмыстылықты ауыздықтауға бағытталған әрекеттерді де, тіпті, онымен жанама қатысты құбылыстарға да бағытталған шараларды қамтиды. Мысалға, осы таяу арада ғана мектеп бағдарламаасына салауатты өмір салтын үйрететін "Валиология" пәні енгізілді, осы пән оны игерген мектеп оқушыларының соз ауруларымен байланысты қылмыстарды жасамауы мен оларды жасаушылармен күресуге жәрдем көрсететіні анық. Не болмаса, бір әкімшілік аумақтық бірліктегі ашылған зауыттан жұмыссыздардың саны азаяды да қылмыстылықтың азаюына да сеп болады, бірақ ол шара қылмыстылық азайсын деп емес, халықтың әл-ауқаты жақсарсын деп жасалады, дегенмен ол да қылмыстылықтың алдын алушы шаралардың қатарына енеді.

Кеңес кримиологиясы курсының авторлары кең көлемді анықтама береді:

а) қылмыстылықпен күрес процесінде сендіру мен көндіруді үйлестіретін экономикалық, әлеуметтік, идеологиялық, мәдени-тәрбиелік, құқықтық заңшығарушылық сипаттағы жалпыКәмелеттік шаралар.

ә) Кәмелеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың қылмыс жасалуының себептері мен жағдайларын анықтауға, оларды жоюға бағытталған шараларды қолдануға, қылмыстарды ашуға, тергеуге және сотта қарауға, қылмыскерлерді жазалауға, оларды түзеу мен қайта тәрбиелеуге, бас бостандығынан айыру мекемелерінен босаған адамдардың мінез-құлқының заңдылығын қадағалауға, сондай-ақ бас бостандығымен байланысты емес жазаларға сотталған тұлғаларды немесе әлі қылмыс жасамаған, бірақ қоғамға қарсы не моральға жат қылық жасап жүрген тұрақсыз тұлғаларды тәрбиелеуге бағытталған қызметі.

в) нақты жағдай қажет еткен басқа да шараларды жүзеге асыру.

Кримиологияда, сондай-ақ қылмыстық-құқықтық циклдегі пәндерде қылмыстылықтың алдын алумен қоса, қылмыстың алдын орағыту, бұлтартпау, профилактика терминдері қатар қолданылады. Олардың арақатынасына байланысты авторлардың әр түрлі пікірталастары да жоқ емес.

3. Қылмыстылықтың алдын алу шараларының түрлері. Олар кең көлемді болғандықтан да әр түрлі критерий бойынша топтастыруға болады. Ең алдымен тілге оралатыны - ол деңгейіне қарай топтастырылуы.

а) Деңгейіне қарай:

- 1) жалпы әлеуметтік немесе жалпы алдын алу;
- 2) арнайы алдын алу.

Алғашқысы оның тікелей қылмыстылықтың алдын алу үшін емес, басқа жалпыәлеуметтік мақсаттарда, халықтың әл-ауқатын көтеру үшін жүргізіледі (жұмыссыздықты, кедейшілікті жою, қараусыз балалардың санын азайту т.б.).

Ал арнайы алдын алу болса, тікелей қылмыстылықпен күресуге бағытталады.

Жалпы әлеуметтік шаралардың белгілері:

- масштабтылығы;
- кеңқамтылатындығы мен жан жақты сипатқа иелілігі;
- өзара тәуелділігі;
- тоқтаусыздығы;
- түбірлілігі.

Арнайы алдын алу неғұрлым нақты мақсатқа бағытталған, кеңістік пен уақыт бойынша жинақталған.

ә) қолданылу масштабына қарай:

- 1) жалпыКәмелеттік шаралар;
- 2) ірі-ірі әлеуметтік топтарға қатысты шаралар (нақты ұйымдарда, кәсіпорындарда немесе өзге әлеуметтік институттар мен топтарда жүргізілетін шаралар кешені);
- 3) жеке-дара шаралар (нақты тұлғалар мен олардың жақын ортасына алдын алу сипатындағы шараларды қолдану).

б) мазмұнына қарай:

- 1) экономикалық;
- 2) саяси;

- 3) әлеуметтік;
 - 4) ұйымдастырушылық-басқарушылық;
 - 5) мәдени-тәрбиелік;
 - 6) құқықтық және өзге де.
- в) қолданылу сатысына қарай:

- 1) тікелей алдын алу, яғни тұлғаның қалыптасуына ықпал ететін туындауы мүмкін жағымсыз жағдайларды жою, микроортаны сауықтыру т.б.;
- 2) қылмыс рецидивінің алдын алу, яғни бұған дейін қылмыс жасап, қылмыстық жауаптылыққа тартылған тұлғаларға ықпал ету.

г) сатысына қарай (практикалық көзқарас бойынша):

- 1) профилактика, әлі қылмыс жасалу қаупі жоқ сәтінде шаралар қолдану. “Тұлғаның қылмыс жасау мүмкіндігін жою” деп келетін Г.А.Аванесовтың анықтамасымен келісуге болады;
- 2) қылмыстың алдын орағыту, яғни дайындалып жатқан немесе жоспары жасалып жатқан қылмыстың ары қарай дамуына кедергі жасау;
- 3) бұлтартпау, яғни басталып кеткен қылмысты аяғына шейін жеткізбеу.

Жалпы профилактика - қылмыстылықтың алдын орағыту мақсатында жасалған әлеуметтік өмірдің әр түрлі саласындағы қылмыстылықтың себептерін, жағдайларын және өзге де детерминанттарын анықтауға бағытталған, оларды жою (бейтараптандыру, тосқауылдау) үшін шараларды өңдеу мен қолдануға бағытталған қызмет.

Жеке-дара профилактика - олардың мінез-құлқына барлау жасай отырып қылмыстың ажалуын күтуге болатын тұлғаларды анықтауға, оларға және олардың қоршаған ортасына қылмыстылықтың алдын орағыту мақсатында ықпал ету.

Виктимологиялық профилактика - қылмыс жасауға сеп болатын виктимдік мінез-құлықты қалыптастыратын факторларды, мән-жайларды, ситуацияларды анықтауға, жоюға немесе бейтараптандыруға, жоғары деңгейдегі виктимділігі бар тұлғаларды анықтауға және олардың қорғану қасиетін арттыру мақсатында ықпал етуге, сондай-ақ қылмыстан және одан кейінгі виктимизациядан қорғану амалдарын өңдеу мен бұған дейін жасалған құралдарды жетілдіруге бағытталған әлеуметтік институттардың ерекше қызметі.

д) түбірлілік деңгейіне қарай:

- 1) криминогендік құбылыстар мен жағдайлардың туу мүмкіндігінен сақтандыратын (мысалға, жұмыссыздықтың болып қалу мүмкіндігінен сақтандыру: зауыт-фабриканың, кәсіпорынның құрылымдық бөлімшелерін, филиалдарын ашу, күшейту);
- 2) оларды бейтараптандыратын, тосқауыл қоятын, минималдандыратын (мысалға, өмірде орын алып отырған жұмыссыздықтың қылмыстылықтың өсуіне ықпал етпеуін қамтамасыз ету: оларды өзге қоғамдық пайдалы жұмыстарға тарту);
- 3) оларды толығымен жоятын (мысалға, жұмыссыздықты сол аумақта толығымен жою: жабылып қалған жұмыс орнын қайта ашу).

4. Қылмыстылықтың алдын алу субъектілері. Жалпы әлеуметтік алдын алуды барлық қоғам болып, мемлекет болып жүзеге асыруға болады. Ал арнайы алдын алуды да арнайыландырылған немесе арнайы маманданбаған органдар мен ұйымдар жүзеге асыра алады. Арнайыланбаған субъектілер дегеніміз - өзге міндеттерді жүзеге асыру үшін құрылған, бірақ қоғамдағы келеңсіз құбылыстармен, қылмысты қоса алғанда, күресуге қабілетті органдар мен институттар. Ал арнайыландырылған субъектілер - олар бірден бір немесе негізгі міндеттернің бірі қылмыстылықпен күресу табылатын субъектілер. Алдын алу субъектісіне қатысты да мынандай көзқарастар бар: а) тек қана мемлекет пен қоғамдық ұйымдар (А.А.Герцензон, Н.Р.Миронов); ә) тек қана мемлекет; б) тек қана жеке тұлғалар (А.Э.Жалинский). Бұрынғы қылмыстық заңға қарағанда жаңа Қылмыстық кодекс (1997ж.) әрекеттің қылмыстылығы мен қоғамға қауіптілігін жоютын мән-жайлардың қатарын толықтырды. Бұрнағы жылдары тек қана қажетті қорғану мен мәжбүрлі қажеттілік болса, қазір олармен қоса, орынды тәуекел, бұйрықты немесе өкімді орындау, күштеп немесе психикалық мәжбүрлеу және қол сұғушылық жасаған тұлғаны ұстау кезінде зиян келтіру мен жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асыру қосылды (2002ж.). Соңғы екеуі қылмыстылықпен күрестегі азаматтардың рөліне де арқа сүйейді. Аталған институттарға сәйкес қылмыс жасаған тұлғаларды зиян келтіре отырып ұстауға арнайы Кәмелеттік органдардың ғана емес, қарапайым азаматтардың да құқығы бар не болмаса, жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асыру кезінде құқық қорғау органдарының арнайы тапсырмасымен азаматтар де осы іске тартылуы мүмкін. Яғни қылмыстық заң азаматтардың қылмыстылықпен күрестегі, соның ішінде қажет кезінде зиян келтіре отырып күресудің құқықтық негізін жасады. Осы сияқты зиян келтірмей-ақ қылмыстылықпен күресуге ықпал ету жолдарын ашатын марапаттаушы нормалар әуелден-ақ бар болатын (қару-жарақ, есірткі заттарды өз еркімен тапсырғанда, ұрланған адамды өз еркімен босатқанда қылмыстық жауаптылыққа тартпау туралы т.б.).

Демек, қылмыстылықтың алдын алу субъектілерін де былайша топтастыруға болады:

- 1) Кәмелеттік органдар;
- 2) қоғамдық ұйымдар мен бірлестіктер;
- 3) жеке тұлғалар.

Кәмелеттік органдардың арнайы қылмыстылықпен күресуге маманданбағандарына Қазақстан Республикасының Президенті, заң шығарушылық және атқарушы билік органдары жатады. Олар күрестің заңдық базасын жасап, арнайы күрес субъектілеріне құзырет береді, құқытары мен міндеттерін бекітеді, қаржыландарады және олардың қызметін бақылайды.

Немесе одан басқа да арнайланбаған, бірақ қылмыстылықпен күресте үлес қосатын органдар бар: мысалға балар үйлері, облыстық, аудандық мәслихаттар, әкімдер,

Арнайланған Кәмелеттік органдар қылмыстылықпен немесе онымен тығыз байланысты құбылыстармен нақты күреседі. Олар:

- Ішкі істер министрлігі және оның облыстық, аудандық бөлімшелері мен арнайланған бөлімшелері (жол полициясы, жылжымалы полиция бекеттері, төлқұжаттық--визилық қызмет т.б.);
- Соттар;
- Ұлттық қауіпсіздік органдары;
- Қаржы полициясы органдары;
- Шекаралық қызмет органдары (шекара тәртібін бұзумен байланысты қылмыстар)я;
- Әділет органдары т.б.

Қоғамдық ұйымдар мен бірлестіктер де өз кезегінде арнайланған немесе арнайыланбаған бола алады. Олардың арнай маманданғандары: Адвокатура, қоғамдық тәртіпті қорғаудың қоғамдық бекеттері, халық дружиналары, прокурарлардың, тергеушілердің қоғамдық көмекшілері т.б.

Арнайланбағандары: саяси партиялар, қозғалыстар, діни бірлестіктер; ауылдық ақсақалдар кеңесі, билер кеңесі, көшелік, кварталдық, үй комитеттері, мектептердегі ата-аналар кеңесі, қайрымдылық қорлары, медициналық-психологиялық орталықтар т.б.

Әдебиеттер:

1. Аванасев Г.А. Криминология и социальная профилактика. М., 2009.
2. Блувштейн Ю.Д. Зырин М.И., Романов В.В. Профилактика преступлений. Минск, 2011.
3. Бородин С.В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы. М., 1990.
4. Жалинский А.Э. Специальное предупреждение преступлений в СНГ. Львов, 2012.
5. Каиржанов Е.М. Понятие, структура и виды профилактики. Караганда, 2012.
6. Теоретические основы профилактики преступлений. М., 2009.

6- тақырып. Қылмыстылықтың виктимологиялық аспектілері

Түйінді сөздер: виктимология, виктимділік, индивидуалдық виктимділік, виктимизация

Негізгі сұрақтар:

1. Виктимологияның түсінігі;
2. Виктимологияның пәні;
3. Виктимділіктің түсінігі мен түрлері;
4. Жәбірленушілерді топтау;
5. Виктимизация.

Дәріс тезистері:

1. Виктимологияның түсінігі. Атам заманнан ғылым пайда болғаннан бастап онда екі түрлі процесс жүріп жатыр. Бірі - дифференцияция (бөліну) және интеграция (бірігу). Әуелгіде мифологиядан соң тек философия ғана ғылым болып қалыптасты. Ол әрі дами келе дифференцияцияға ұшырады, яғни екі негізі бағытқа (жаратылыстану және қоғамтану) ажырады. Жаратылыстану - астрономия, физика, химия, биология, ботаника т.б. деп бөлінсе, қоғамтану - тарих, социология, құқық, филология т.б. деп бөлшектенді. Тіпті олардың

әрқайсысынан да жаңа ғылым салалары бөлініп шықты. Мысалға, құқықтың өзі де конституциялық, азаматтық, қылмыстық, әкімшілік т.б. деп бөлінсе, азаматтық құқықтың өзінен де кәсіпкерлік, міндеттемелік т.б. деп, экологиялық - жер, су, атмосфералық құқық деп бөлшектеніп кетті.

Бұл дифференциация құбылысы бөліну қызық болғандығы үшін жүрмейді, оның зерттеу пәні мен зерттеу әдісі ажырай бастағанда, неғұрлым нақтылана бастағанда және оған идеялардың, білімдердің, көзқарастардың қоржыны жеткілікті болғанда жүзеге асады.

2. Виктимология пәні. Ол - виктимология. Виктимология латынша **victima** (құрбан) және грекше - **logos** (ілім) деген екі сөзден тұрады, яғни құрбан туралы ілім дегенге келеді. Бірақ осы ілімнің табиғаты туралы ғылымда пікірталандығы да жоқ емес. Бұл туралы үш түрлі көзқарас бар:

- 1) Виктимологияны криминологияның саласы деп есептейтіндер;
- 2) Виктимологияны криминологиямен қатар өмір сүретін салааралық ғылым деп санайтындар;
- 3) Виктимологияны жалпы барлық құбылыстардың құрбандары туралы ғылым деп санайтындар.

Осы көзқарастардың қай қайсысы болса да заңды және өмір сүруге құқығы бар. Мысалға, оны криминологияның ғана саласы деп есептейтін алғашқы пікірдің қалыптасуы виктимологияның дәл қазір тек қана криминологияның құрылымында (және өзге ешқандай да ғылымға қатысы жоқ) тұруымен түсіндіріледі. Әлбетте, тақыр жерден ғылым пайда болмайды, ол өзге ілімнің қоластынан белгілі бір қажеттіліктер туындағанда бүр жарып шығады. Сол сияқты виктимология саласының пайда болуы да қылмыстылықтың себебін анықтау мен оның алдын алу үшін тек қылмыскерлерді емес, оның құрбандарын, яғни жәбірленушілерді де зерттеу қажеттілігінен туындаған. Оның негізін қалаушы неміс ғалымы Ганс фон Хенттинг (1948 жылы “Қылмыскер және оның құрбандары” деген еңбек жариялаған). Осыған қарағанда виктимология ілімінің мамандары криминолог ғалымдардың ішінен шығатындығы да заңды да. Бірақ бұл уақытша құбылыс, ғылым бір орында тұрмай оның жинақтаған көзқарастары мен идеялары қордаланып тек қана қылмыс құрбандарымен ғана шектелмей өзге де құбылыстардың құрбандары туралы да жүйелі білім жинақталып, күндердің бір күнінде виктимологияның криминологиядан бөлініп шығу қажеттігі де туындайды. Осы кезде жоғарыда айтқан үшінші көзқарас та екінші көзқарас та жүзеге асады. Бірақ осыған бола дәл қазір осы үш пікірді текетіретіріп, қызылкенірдек болудың қажеті жоқ. Ғылым аспаннан түспейді, алдымен оның алғышарты пайда болады, содан соң ол әлі нақты кесіп айтар ережесі жоқ болжал күйіндегі теорияға айналады, содан соң ілімге, содан соң нақты бұлтартпас ережелері бар ғылым саласына айналады. Виктимология да осы жолдан заңды түрде жүріп келе жатыр. Түптің түбінде, өз алдына бөлек ғылым болатыны аян. Сол кездерде виктимология кем дегенде мынандай салалардан тұруы әбден ықтимал:

- криминалдық виктимология немесе криминологиядағы виктимология (қылмыс құрбандарын зерттейтін сала);
- травмалдық виктимология - криминалдық емес травматизмді зерттейтін сала;
- психиатриялық виктимология - психикалық ауытқығандарды олардың өздері қосқан үлесті ескере отырып, зерттейтін сала;
- катастрофалардың, экологиялық және табиғи апаттардың виктимологиясы;
- техникалық қауіпсіздік виктимологиясы (еңбек қауіпсіздігін, өрт қауіпсіздігін т.б. бұзумен байланысты виктимдік мінез-құлықты зерттейтін сала);
- саяси жүйе виктимологиясы. Саяси жүйе құрбандарын зерттейді.
- құрбандардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің бағдарламалары мен шаралары, виктимологиялық профилактиканың жүйесін ұйымдастыру.

3. . АҚШ-тың зорлықшыл қылмыстардың себептері мен олардың алдын алу жөніндегі Ұлттық комиссияның мәлімдеуінше тек әйел жынысты адамды зорлау қылмыстарының 4%-нде ғана жәбірленуші өзі қылмысқа үлес қосқан. Вайстың айтуы бойынша және осы нәтиженің неміс полиция органдарында бірнеше мәрте расталғанындай зорлау қылмысы бойынша 35-56%-нде қылмыскер мен жәбірленуші қандай да бір қатынаста болған.⁵ Және неғұрлым қылмыскер мен жәбірленушінің таныстық дәрежесі көтерілген сайын қылмыс туралы жәбірленушінің полицияға хабарлауға деген дайындық дәрежесі төмендейді. Осы нәтижелерді кейде криминология, соның ішінде виктимологиялық профилактика ғана емес, криминалистика да қолдана алады. Мысалға, кісі өлтірушіні бірінші кезекте таныстардан іздесе, тонау мен қарақшылық жасаушыны кездейсоқ адамдардың қатарынан да іздестіре алады.

Криминологияның саласы ретіндегі виктимология төмендегідей құбылыстарды зерттейді:

- қылмыс құрбандарының моральдық-психологиялық және әлеуметтік сипаттамалары (қандай қасиеттеріне қарай адам жәбірленушіге айналды?)

- қылмыскер мен жәбірленушіні байланыстыратын қатынас (бұл қатынастар қылмыстың жағдайын туғызуға қаншалықты әсер етті?)
- қылмыстың алдындағы және қылмыс үстіндегі ситуация (жәбірленушінің әрекеті не әрекетсіздігі қылмысқа қаншалықты ықпал етеді?)
- құрбанның посткриминалдық мінез-құлқы (құқық қорғау органдарына жүгінді ме, әлде ақиқатты орнықтыруға кедергі келтірді ме?)
- профилактикалық сипаттағы шаралар (жәбірленушілердің қорғану мүмкіндіктері қандай?)
- қылмыс арқылы келтірілген зардаптың орнын толтыру жолдары.

Кей уақыттарда виктимологияның пәнін қысқаша қылмыс жәбірленушілерінің тұлғасы мен мінез-құлқы деп те айта салуға болады.

3. Виктимділіктің түсінігі мен түрлері. Криминологияда *victima* (құрбан) түбірінен тұратын үш түрлі ұғым қолданылады. Олар - виктимология, виктимизация және виктимділік. Оның виктимологиясы құрбан туралы ілім екенін айттық, ал виктимизация болса, адамның қылмыс құрбанына айналу процесін білдіреді.

Виктимділік - өзіне тән қасиеттерге не атқаратын қызметіне байланысты тұлғаның қылмыс жәбірленушісіне айналып кету бейімділігі. Ол бейімділік оның өз мінез-құлқына да тәуелді бола алады немесе оған тәуелсіз объективті де өмір сүре алады.

Индивидуалдық виктимділік - белгілі бір тіршілік жағдайына байланысты (ситуацияға) қылмыс жасау үшін жағдай жасауға жәрдемдесетін жеке индивидтің әлеуметтік, биофизикалық, психологиялық сипаттағы қасиеттері.

Түрлік виктимділік - бірқатар мән-жайларға орай кейбір жеке адамдардың белгілі бір қылмыс түрлерінің құрбаны болуға бейімділігі (тонау, зорлау).

Топтық виктимділік - демографиялық, психологиялық, биофизикалық және басқа да қасиеттері ұқсас адамдардың қылмыс құрбаны болуға бейімділігі (инкассаторлар, күзетшілер, таксистер).

Жаптай виктимділік - адамдардың белгілі бір бөлігінің субъективтік қасиеттеріне қарай қылмыстан тәни, моральдық, материалдық зардап шегуінің объективтік мүмкіндігі.

4. Жәбірленушіні топтау. Біз жоғарыда қылмыскер тұлғасына сай келетін белгілеріне орай оларды топтастырдық. Жәбірленушілерді де қылмыскер тұлғасы сияқты жас мөлшеріне қарай, рөлдің статусына қарай, қылмыскермен қатынасына қарай, адамгершілік-психологиялық белгілеріне қарай, олардың "кінәсінің" деңгейіне қарай, олардың мінез-құлқының сипатына қарай топтастыруға болады.⁶ Соның бірі жәбірленушілерді оларға тән белгілеріне қарап топтастыру.

- 1) *универсалдық тип* - бұлар барлық қылмыстың әртүрлі жағдайларда жәбірленушісі бола алады.
- 2) *таңдаулы тип* - тек белгілі бір қылмыстардың құрбаны бола алады. Тұрмыстық агрессивтілігі - денсаулығына қарсы қылмысқа, кәсіпкерлік қызметі - оған қарсы мүліктік қылмысқа сеп болады т.б.
- 3) *ситуациялық тип* - олардың виктимдігі орташа, ситуацияға байланысты қылмысқа сеп болады.
- 4) *кездейсоқ тип* - жол-көлік оқиғасының т.б. құрбаны болу мүмкін.
- 5) *кәсіби тип* - оның құрбан болуы кәсібіне байланысты.

Тағы да бір критерийдің түрі ол - жәбірленушінің мінез-құлқының сипатына қарай:

- 1) белсенді жәбірленушілер - қылмыскерді өздері қоздырмағанмен, оған көмектесуші: саналы қоздырушылар, абайсыз қоздырушылар т.б.
- 2) бастамашы жәбірленушілер - жалпы мінез-құлқы жағымды сипатта болғанмен, осы әрекеті өзіне зиян келтіруге әкеп соғады: лауазымына қарай, қоғамдағы жағдайына қарай, жеке қасиеттеріне қарай бастамашы болып табылатындар.
- 3) Бәсең жәбірленушілер - әр түрлі себептермен қылмыскерге қарсылық көрсетпейтін құрбандар: қарсылық көрсетуге объективтік қабілетсіз, қарсылық көрсетуге объективтік қабілетті.
- 4) Бейтарап жәбірленушілер - қай жағынан келсең де мінез-құлқы мінсіз жәбірленушілер: ешқандай да жағымсыз кейіпте болмаған және жәбірленуші ситуацияны сыни бағамдай алған.
- 5) Бағамдай алмайтын жәбірленушілер - өмір жағдайын дұрыс, сыни көзбен бағалай алмайтындар: білім деңгейі төмен, ақылы кем, кәметке толмаған, қариялар, сырқат құрбандар. Сол сияқты осы топқа ешқандай жастығы, ауытқушылығы және сырқаты болмаса да бағамдай алмайтындар бар. Мысалға, кешқұрым троллейбуста отырған студент қыздар өздеріне қарағыштай берген жігіттерді “танысқылары кеп отыр” деп

топшалайды. Осылайша, бұлар көліктен түсіп жатақханаларына қарай кетіп бара жатып, жаңағы жігіттердің де түсіп қалғанын аңғарады. Танысқысы кеп отыр деген “күдіктері” ақталған олар енді жаңағы еріп келе жатқан жігіттер тезірек жетіп алу үшін баяу жүре бастайды. Ал “танысқыш” жігіттеріміз жақындай бере қыздардың құндыз бөркін ала қашады (тонау). Ситуация шынымен де қауіпті болса, оны дәл сол күйінде емес, мүлде өңі айналған күйде бағалайтын құрбандар бұлар.

5. Виктимизация туралы неміс ғалымдары оны бірнеше деңгейге бөледі. *Бірінші деңгейдегі виктимизация* - ол жәбірленушінің қылмыстан тікелей шеккен материалдық, тәни, моральдық, психикалық зардаптары. Ал *екінші деңгейдегі* болса, ол - қылмыстан жанама келетін зиян түрлері, атап айтқанда, жәбірленушіге қылмыс жасаудан кейінгі қоршаған ортасының, құқық қорғау органдарының, дәрігерлердің көзқарасының өзгеруі жатады. Осы неміс ғалымдары *үшінші дәрежедегі виктимизацияның* әлі де зерттелмегенін айта келе, оны (Баурман) жәбірленушіні өз мақсаттарында қолдана отырып оларға келген зиянды есепке алмастан зерттеушілер мен лауазымды тұлғалардың өзіне жүктелген міндеттерін асыра пайдалану процесі деп түсінеді (карьер, сол уақыттағы қылмыстық саясат). *Төртінші дәрежедегі виктимизация* - құқық қорғау органдары мен өзге тұлғалардың тарапынан саналы түрде жабылған жаласынан жәбірленушілерге зиян келтіру процесі (мысалға, зорланған адамды олардың таққан айыбы жалған деп бетке шіркеу ету, зорлық жасаған күйеуін қылмыстық жауаптылыққа тартпай жәбірленушіні бұзылуына ықпал етеді).

Виктимизация процесі кезіндегі де қылмыстық болашақ жәбірленушілерінің мінез-құлқын да топтастыруға болады. Оларды қылмысқа дейінгі, қылмыс үстіндегі және қылмыстан кейінгі деп жіктеуге болады.

Жәбірленушінің **қылмысқа дейінгі** мінез-құлқын үш топқа бөлуге болады:

а) қоздырушы - тұлға өз әрекеті арқылы криминогендік ситуацияны жасайды (мысалға, “еркек емессін деп” қайрау).

ә) белсенді - өзі криминогендік жағдайды туғызбайды, бірақ оның туындауына елеулі түрде ықпал етеді (жоғарыдағы троллейбустағы қыздарды еске түсіріңіз).

б) бәсең (пассивті) - жәбірленушінің мінез-құлқы мен қылмыскердің оны таңдауында ешқандай байланыс болмайды.

Жәбірленушінің **қылмыс үстіндегі** мінез-құлқы да үшке бөлінеді:

а) қылмыстық ниетті жүзеге асыруға жәрдемдесетін;

ә) қылмыстық ниетпен байланысы жоқ “бейтарап” мінез-құлқы;

б) қылмыстық ниетті жүзеге асыру кезінде қандай да бір дәрежеде қарсылық көрсететін мінез-құлқы.

Кейбер зерттеулерге қарағанда жәбірленушілер 26,5%-нде қарсылық көрсетсе, 29,4%-нде бейтарап мінез-құлқы танытқан, 33,4%-нде қылмысқа қолайлы жағдай туғызған, ал 10,7%-нде қылмыс жасауды өздері қоздырған.

Әйел жынысты адамды зорлау қылмысындағы жәбірленушілер мінез-құлқынның жөні бөлек. 38,6%-нде жәбірленушілер алкогольдік мас күйінде болған, олардың ішіндегі 92,8%-і болашақ қылмыскермен бірге ішкен.⁷ Олардың мінез-құлқында маңызды болып адамдармен танысудағы кездейсоқтық, сақ болмау, жеңіл мінез табылады. Зорлау қылмыстарының 13%-нде қылмыскерге жәбірленушінің тиісуі, алдын ала уәде беру сияқты итермелейтін жағдайлар болған.

Мысалға, **пайдақорлық зорлықшыл қылмыстардан** зардап шегушілердің виктимдік мінез-құлқы әр қилы болуы мүмкін.

Жәбірленушінің бейтарап мінез-құлқы - бұл жәбірленушінің виктимологиялық қауіпті жағдайдың тууына қалай да болса әсер етпейтін, сондай-ақ қарсылық көрсетпеумен байланысты емес мінез-құлқы түрі.

Жәбірленушінің жағымды мінез-құлқы - бұл жәбірленушінің виктимологиялық қауіпті жағдайдың тууына себепкер болмайтын, жағдай туғызбайтын, сондай-ақ жағдайға қарай абай, мұқият болуы және қылмыскер(лер)ге қарсылық көрсететін мінез-құлқы.

Жәбірленушінің жағымсыз мінез-құлқы - бұл жәбірленушінің виктимологиялық қауіпті жағдайдың тууына себепкер болатын әрекеті не әрекетсіздігі:

- адам мас күйінде адамсыз жерлерде ұйықтап қалып, тонау мен қарақшылықтың жәбірленушісіне айналатын жағдай; ол күйінде, әлбетте, қылмыскерлерге қарсылық көрсете алмайды;
- адам мас күйінде қылмыскердің оңаша жерге шығу туралы ұсынысына келісіп, диттеген жердегі кінәлінің сыбайластарына ұрынатын жағдай; көп адамға қарсылық көрсете алмайды;
- адам өзіне жаңа таныстарды белсенді түрде іздеп, оларды өз үйіне шақырып, спирт ішімдіктерін ішіп, қылмыс жәбірленушісіне айналады; әрине, мас күйінде қарсылық көрсете алмайды;
- адам есік қағып тұрған адамның кім екендігін анықтамай немесе оның айтқан өтірігіне иланып, есік ашып, сол жерде шабуылға ұшырайтын жағдай;

- қылмыскерге сенгендігінен қаражат туралы ақпараттарды айтып немесе ақша тұрған жерлерді көрсететін жағдай;
- адам өзін бай етіп көрсетіп, бай адам есебінде әсер қалдырып, қылмыскерлердің назарын аударып алатын жағдай;
- адам қарақшыға не тонаушыға қарсылық көрсете алатын мүмкіндігі бола тұра қорқақтық танытып, қылмыскерлерге орай туғызатын жағдай.

Әдебиеттер:

1. Антонов Г.В., Романовский А.А. Мотов А.А. «Виктимность и нравственность» //Вопросы борьбы с преступностью, вып. 33. 2012, с. 40-46.
2. Александров Ю.В. Половые преступления: преступники и потерпевшие. Киев, 2011.
3. Минская В.С., Чечель Г.И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. Иркутск 2012 г.
4. Полубинский В.И. Виктимологические аспекты профилактики преступлений. М., 2012.
5. Франк Л.В. Потерпевшие от преступлений и проблемы советской криминологии. Душанбе, 2012.
6. Рыбальская В.Я. Виктимологические исследования в системе криминологической разработки проблем профилактики преступлений несовершеннолетних «Вопросы борьбы с преступностью». Вып. 33, 2012, с. 32-39.
7. Ривман Д.В. Криминальная виктимология. СПб., 2012.

7- тақырып. Қылмыстық мінез-құлық механизмі

Түйінді сөздер: қылмыс, қылмыс жасау механизмі, мотивацияның деңгейлері, тұлғаның қалыптасуы.

Негізгі сұрақтар:

1. Қылмыс жасау механизмінің жалпы сипаттамасы;
2. Сыртқы орта және тұлғаның қалыптасуы;
3. Нақты өмір жағдайының қылмыс жасау механизміндегі орны.

Дәріс тезистері:

1. **Қылмыс жасау механизмінің жалпы сипаттамасы.** Криминологияны кейде макрокриминология және микрокриминология деп бөлушілер де кездеседі. Осыған сүйенсек, макрокриминологиясы қылмыстылықты құбылысын ретінде социологиялық деңгейде зерттесе, микрокриминология тек жеке қылмыстың болу себептерін психологиялық деңгейде зерттейді.

Қылмыстық құқық қылмыстық мінез-құлықтың сыртқы көрінісін ғана зерттейді, өйткені ой әлі де қылмыс емес, сол себепті де тек қана қылмыстың объективтік жағы (қылмысқа дайындалудан бастап) көрініс тапқанда ғана ол іске кіріседі. Ал криминология болса, оны микрокриминология деңгейінде себептерін зерттейтін болғандықтан әуелгі түркісінен бастап, тіпті, ол мотивтің пайда болуының де себептеріне терендеп үңіледі. “Қылмыс” пен “Қылмыстық мінез-құлық” ұғымдары бірдей емес, соңғысы алдыңғысына қарағанда кеңірек. Өйткені қылмыс тек заңда келтірілген әрекет түрі болса, қылмыстық мінез-құлық осы әрекетке алып келген себеп-жағдайларды да білдіреді. Қылмыстық мінез-құлық механизмі дегеніміз объективтік шындықтың сыртқы факторлары мен қылмыс жасау шешімін детерминациялайтын, бағыттайтын және оның орындалуын бақылайтын ішкі, психикалық процестер мен жағдайлардың байланысы мен өзара ықпалдастығы. Осы күнге күнге шейінгі криминология саласындағы еңбектерде қылмыс жасау механизмінің мынандай схемасы ұсынылады (9-суретті қараңыз):

Қылмыстық мінез-құлықтың мотивациясы дегеніміз мотивтің заңға қайшы қылықты жасаудың саналы түрткісі ретінде қалыптасу процесі. Бұл көрініске қарап отырсақ, қылмыстың ең бастауы, түбірі мотив сияқты болып көрінеді. Тіпті, қылмыстық құқық та қылмыс мотивін қарастырады және қылмыстық субъективтік жағының қосымша белгісі ретінде адамның мінез-құлқының ішкі түркісі деп қарастырады. Шынында да мотив ең бір әрекеттің бастауы болып табылады, дегенмен, ол да әлі беті жағы осы мотивтің қалыптасуының өзіне де бірнеше факторлар ықпал етеді.

Бұл тізбек тек қана қылмыстық мінез-құлыққа ғана тән емес, барлық заңды мінез-құлыққа да тән. Мұқтаждықтар ең алғашқы және адаммен туа бітті мотивтің қайнар көзі болып табылады. Бірақ жалғыз ғана емес.

Әлеуметтік субъект ретінде адамда одан да басқа мотив көздері пайда болады. Олар - өмірлік жоспарлар мен проблемалық жағдайлар. Осы үшеуінен барып мүдде туындайды. Мүдде мұқтаждықпен тығыз байланысты. Мүдде категориясының әлеуметтік, философиялық және құқықтық мағыналары бар. Өз кезегінде мұқтаждық мүддеге айнала алады. Қарапайым мысалмен айтқанда “Қарным ашып тұр”- дегеніміз мұқтаждық та, “Қалай тамақ тауып жеймін?”- дегеніміз мүдде. Демек, мұқтаждық адам санасымен сезілген уақытта мүддеге айналады. Ол “өз мұқтаждықтарын қанағаттандыру жолындағы субъектінің объектіге қатынасы”⁸. Мүдде сонымен бірге, мұқтаждық, құндылық т.б. сияқты қоғам дамуының қозғаушы күштерінің қатарына жатады. Қоғам дамуының секірістері үшін әлеуметтік қайшылық және оны шешуге ұмтылыс қажет. Осы қайшылықтарды шешуге ұмтылған әлеуметтік субъектілердің прогрессивтік әрекетіне түрткі болатын олардың мұқтаждық-мүдделері және т.б. итермелеуші күштер. Маркстің сөзімен айтқанда “ескі мұқтаждықтарды қанағаттандырып болған соң жаңа мұқтаждықтардың туындауының өзі - тарихи процесс”. Егер де мұқтаждықтар өспей, жанасы туындамай, бір деңгейде қала берсе, онда адамзат әлі алма теріп, арба итеріп жүрген болар еді, немесе әлі де homo sapiens sapiens-ке жете алмай жануар тектес кейіпте қалған болар ме еді?!!

“Егер мұқтаждық, ең алдымен, мұқтаждық затына бағытталса, мүдде мұқтаждықты қанағаттандыра алатын заттарды, құндылықтарды, игіліктерді тарату соларға байланысты болатын әлеуметтік қатынастарға, институттарға, құрылымдарға бет түзейді”⁹. Гегельше айтсақ, “ештеңе де мүддеден тыс жүзеге асырылмайды”¹⁰. Ол мүдделер нақты шешім қабылдауға негіз болытын мотивт қалыптастыру үшін әлі де мүмкіндіктерге сүйенуі тиіс. Мүмкіндіктің философиялық ұғымы мүддеден де кем түспейді. Ол да жан-жақты. Ол тұлғаның қандай да бір өзгерістерді жасай алуы. Мысалға, заттан келетін мүмкіндік дегеніміз заттың объективтік шындыққа алып келетін өзгерісін тұлғаның өзіне таңуы, телуі. Ал жалпы әлеуметтік мүмкіндік болса, одан да кең өз әрекеттері мен дене қимылын қоса алғанда кез келген әлеуметтік өзгерістерді еркімен жасай алуы. Әлеуметтік мүмкіндіктер методологиядағы мүмкіндік пен шындық категорияларынан бастау алса да, бірдей емес. Себебі ол методологиядағы мүмкіндік - объективтік те (адамның еркі мен қалауында шаруысы жоқ), әлеуметтік мүмкіндік субъективтік: тек қана тұлғаға ғана тән, оның еркімен байланысы. Әлбетте, объективтік факторларды ысырып тастауға болмайды, себебі кез келген адам өз еркі тілеген нәтижесіне қол жеткізе алмайды ғой (мүмкіндігі жоқ).

. Әдетте, адамның мотивациялық аясының ерекшеліктерін тұлғаның өзін талдау шегінде қарастырады. Қылмыскер тұлғасын зерттей келе зерттеушілер төмендегідей типтік мотив түрлерін бөледі:

- 1) мотивтердің антиәлеуметтік түрлері;
- 2) материалдық немесе табиғи түрткілердің рухани түрткілерден артық болуы;
- 3) борыштан гөрі түрткінің (ниеттің, әуестіктің) басым болуы;
- 4) алыс және өмірлік маңызды болашақтан гөрі жақын мақсатты түрткілердің алда болуы;
- 5) біздің қоғамның құндылық жүйесінде түрткілердің төмен деңгейде болуы.

Бұл бұрмаланған қасиеттер, жалпы алғанда әлі де қылмыстық мотивацияның қалыптасуына негіз болмайды. Тұлғаның азғындауы оның мінез құлқында ешқашан жүзеге аспауы мүмкін. Мысалға, материалдық мүдделердің рухани мүдделерден жоғары қойылуы ол тек қана қылмыстық жолмен байиды дегенді білдірмейді; бұл мүдделер заң шеңберінде де толыққанды жүзеге асуы мүмкін.

Қылмыстық мінез-құлық механизмінде есі дұрыстықты жоққа шығармайтын аномалиялар да маңызды орын алады. Жалпы халықтың ішіндегі психикалық аномалиясы барлардың үлес салмағына гөрі олардың үлесі қылмыскерлердің арасында басым болса да, кейбір кеңес дәуірінде жүргізілген зерттеулерге орай, ол ауытқушылықтар қылмыстық мінез-құлық механизмінде басты рөл атқармайды. Психопатиялық бейімділігі бар адамдар эмоционалдық жағынан ұстамсыз, агрессивті болып келсе де, кейбір психикалық аномалиялар бейтарап қалыпта қалады.

Мотивацияның деңгейлері: I - социологиялық; II - әлеуметтік-психологиялық; III - психологиялық; IV - психофизиологиялық.

Мотивацияның элементтері: 1 - мұқтаждықтардың немесе өзге де детерминанттардың қалыптасуы мен ұштануы (актуализация); 2 - нақты мотивтің пайда болуы мен қалыптасуы; 3 - мақсатты таңдау; 4- мақсатқа жетудің жолдарын, амалдарын, құралдарын таңдау; 5 - ықтимал әрекеттерді, ойластырылған-ойластырылмаған нәтижелерді, соның ішінде, қылмыстық жазаны да, болжау; 6- әрекет етуге бел байлау; 7- әрекетті жүзеге асыру және бақылау; 8- туындаған салдарды талдау, қол жеткен мен ойластырылғанды салыстыру; 9 - өкіну немесе қорғану мотивін қалыптастыру.

2. Сыртқы орта және тұлғаның қалыптасуы. Қылмыстық мінез-құлыққа ықпал ете алатын тұлғаның қоғамға жат көзқарастары бағыттары, қоғам қолдамайтын мұқтаждықтары мен мүдделерінің түбі әлеуметтік.

Осы жерде бірден тұлғаға ықпал ететін сыртқы ортаның екі деңгей болатын айта кеткен абзал, олар: микроорта және макроорта. Екеуінің арасындағы бөліну шартты. Микроорта - ол тұлға тікелей байланысқа түсетін қоғамның институттары (жанұя, достар, өзге де топтар). Адам макрортаны микроорта арқылы ғана бойына сіңіреді, өйткені “ұстап көруге болатын” макрорта болмайды, макроорта микрорталардың жиынтығы ғана емес, ол тұтастай алғандағы қоғамды, тіпті, қоғамда бұрын өмір сүргенмен қазір жоқ әсер етуші институттарды да білдіреді. Мысалға, Робин Гуд шет ел аңызынан алынған персонаж, ол өмірде жоқ, бірақ жалпы қоғамдық көзқарастарды қалыптастыруға ықпал етуші тұлға. Мысалға 1994 жылы Ресейде жатып интернет жүйесі арқылы АҚШ-тың беделді банк жүйесіне сақтандару құралдарын бұза олтырып еніп, әр мемлекеттердің басқа банктеріндегі есеп-шоттарға ондаған миллион АҚШ доллары көлеміндегі қаржыны бірнеше сағаттың көлемінде аударып жіберген, кейіннен Ресейге де көп мөлшерде ақша “аударған”. Оны жасаған 24 жасар Ресей азаматы АҚШ-та ұсталып, сот алдында жауап бергенде, судьяның “Бұл істі не үшін жасадың?” - деген сұрағына мектепте төменгі сыныпта оқып жүргендег әңгімесін баяндап берген. Онда мұғалім бұлардан өскенде кім болатындығы туралы сұрақ қойып, кезек бұған келген оял: “Ол мамандықтың қалай аталатынын білмеймін, бірақ ондай мамандықтың бар екенін білемін, ол - байлардан ақшаны алып кедейлерге бөліп беретін мамандық деп жауап берген”. Жауап берген оқушылардың ішіндегі ең дұрыс жауап деп мұғалім осы болашақ “хакердің” жауабын тапқан. Бұл әрекет аңыздағы Робин Гудтің әрекетіне сай келеді. Ондай қасиеттерді ол макрортаны құраушы Робин Гудті көргесін емес, тікелей байланыстағы микрортаның айтуымен сіңіреді. Не болмаса, қазақ дастандарының ішінде ақын Нұрқан Ахметбековтың “Қарға” дастаны Қарға атты өмірде болған ұры туралы. Ол және қарапайым ұры емес, әр елден жылқы барымталап келіп, кедейлерге үлестіріп беруші болған және өзі тақыр кедей болған деседі:

Орынбор, Омбы, Сібір, Сыр қуаңнан
 Қараөткел, Қызылжар мен Қыр дуаннан
 Келемін топтап айдап жылқы тартып
 Алғандай қалың малға бір құдамнан, - дей келе:
 Түн қатып, түсім қашып, ел ақтадым
 Орман-тау сай саланы қонақтадым
 Кісіге көңіл еткен бөліп беріп
 Көбісін өз бойыма жаратпадым,- деп қайырады.

Ал осы өмірде нақты болған, Төлеу Жәуке батырдан “таяқ” жеген “батырдың” әрекеті де ел арасындағы жатқа айтатын жыршылардың аузынан естігесін жас балаларға аздап болса да әсер етпей қоймайды. Осы дастанның бір жерінде:

Қуғыншы болушы еді құмарларым
 Талайын тізеге сап нығарлады
 Болса да қанша алып, асқан балуан
 Бір қолдап бір ұрғаннан шығармадым,- деген шумақ жолдары бар.

Кәмелетке толмағандарды тәрбиелеуде бейнефильмдердің маңызы зор. Сұралғандардың 90%-і бос уақыттарында кинотеатрлар мен үйлерінде кино көретіндігін мәлімдеген. Қазіргі күнде дендеп еніп жатқан зорлық-зомбылығы бар фильмдерді өркениетті елдерде қоғамдық бірлестіктер, Кәмелеттік мекемелер ғана емес, халыаралық ұйымдар да бақылайды. “Тимур және оның командасы” фильмінен кейін “тимуршылар” қозғалысы өріс алса, “Тарзан” фильмінен соң талдан талға секіреміз деп көптеген балалар жарақат алған. “Фантомас” фильмінен кейін кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстылық көбейген. Америка ғалымдарының зерттеулеріне қарағанда сотталғандардың 63%-і келекейіпкерлеріне еліктеп заң бұзса, 22%-і қылмыс жасау тәсілін солардан үйренген.

2003 жылғы Павлодар қаласында мектеп оқушыларының адамды пышақтап өлтіру фактісіне өздері Ресей фильмі “Бригаданың” әсер етті деп мойындаған.

Мультфильмдердегі кейіпкерлердің өзі сәбиді өзіндей болуға еліктетеді.

Микроортаның ішінде тұлғаның өмірге келген алғашқы күндерінен ықпал ететін ол - жанұя. Бала жанұяны дүниенің кіндігі деп есептейді, әр түрлі қылықтарды жанұя мүшелерінің мінез-құлқымен салыстара отырып қана “жақсы-жаман” деп бағалайды. Өз оң-сұлын таныған соң ғана көңіл көкжиегін кеңейте бастайды, жанұя мүшелерінің әрекетінің де қате екендігін түсінеді, бірақ ол кезде тым кеш болуы мүмкін, өйткені қалыптасып қалған қасиеттерін өзгертіп, өзін өзі қайта тәрбиелеу қиын, ал оны сыртқы күштер тарапына қайта тәрбиелеу мүлде қиын. Бірақ Абай қарасөздерінде “Егер мен қолымда закон қуаты бар адам болсам, адамды қайта тәрбиелеуге болмайды деген адамның тілін кесер едім”, - демеп пе еді?!!

Әдетте, жанұядағы спирттік ішідіктермен әуестену, жанжал, жанұя мүшелерінің моральға жат, заңға қайшы әрекеттері сияқты келеңсіз жағдайлар қатты әсер етеді, бірақ бұл да ең негізі емес, ең негізгі нәрсе жанұя мүшелерінің арасындағы эмоционалдық байланыс, бетпе-бет ашық әңгімелесу. Конфликтілік атмосферада өскен балардың үлгілі отбасында тәрбиеленген кәмелетке толмағандарға қарағандағы құқық бұзушылыққа деген тәуекелі 4-5 есе жоғары болған.

Толық емес немесе ажырасқан отбасылардың криминогендік маңызы бар. Зерттелгендердің 32%-нде ата - анасының біреуі болмаған. Олардың 19,4%-і некеден тыс туғандар.¹¹ Отбасылардың 17,4%-нде әке-шешесінің арасында үнемі жанжал болған, 16,1%-нде олар уақытша ажырасқан.

Басқа бір зерттеулерге қарағанда "Жасөспірімдерге теріс ықпал жасаған не?" - деген сұраққа: 7,5%-і - туыстарымның жасаған қылмысы, 14,1%-і - отбасы мүшелерінің ішімдікке салынуы, 2,3%-і - үйдегі жанжал, көзге шөп салу, 73,6%-і - көшенің ықпалы, - деп жауап берген. Сұралғандардың үштен бір бөлігі ғана әке-шешесінің беделін сыйлаған. Мұғалімнің, ұстаздарының беделін - 2,3%, жаттықтырушылардың, үйірме жетекшілерінің беделін - 4%, жұмыс істеген не оқыған ұжымының беделін - 3,7%-і, ата-аналарының - 37,5%-і сыйлаған.¹²

В.Н.Кудрявцевтің пікірінше адамның өмір салты дұрыс болмаса, ол адам бұзылады, оны қылмысқа бейімдейтін жағдай туады.¹³

Микрортада тағы бір ықпал ететін әлеуметтік негізгі институт - ол мектеп. Бала өзіне достарды, үйірмелерді де осы мектеп арқылы табады. Жеткіншек қандай әлеуметтік топты жанына жақын көрсе, сол топтың (жанұядан соң) көзқарасымен өлшейді. Бұл жолда ұстаздары да қатты ықпал етеді. Егер де мектепте ер мұғалімдерге қарағанда әйел мұғалімдердің үлес салмағы өте басым болса, онда мектептегі балардың мінез-құлқында да еркекке емес, әйелге тән мінез көп көрініс табады. Мысалға, 5-сыныпта оқитын екі ұлдың төбелесіп қалу фактісіне орай төбелестен соң әйел мұғалім мен ер мұғалім екі түрлі реакция береді. Мысалға, ер адам "Төбелесендер ана жаққа барып төбелесіңдер, ешкім көріп қалмасын. Бір біріңнің көздеріңді шығарып, бастарыңды жарып жүрмесендер болар", - деп жауап беруі мүмкін, ал әйел адам болса, "Егер де біріңнің көзің шықса мен жауап беремін, неге ол сенің сөмкенді жыртып тастағанда маған келіп айтпадың. Мен оның төбесін оятын едім. Сол үшін міндетті түрде төбелесу керек пе?" - деуі мүмкін. Осыдан кейін олар да, басқа сыныптастар да "сөмке жыртқан" баланы мұғалімге жеткізіп тұруы мүмкін, өйткені 5-сынып оқушысы үшін мұғалімнің айтқаны қашан да дұрыс. Осылайша социализация процесінде ұстаздарға тән қасиетті балалар бойына сіңіреді және бала сор мақта сияқты тез сіңіріп алатын әлеуметтік субъект.

Баланың қалыптасуына жора-жолдастары да қатты ықпал етеді. Қазақтар оны "Жігітті жолдасынан таны" деген мақал арқылы жеткізеді. Мысалға, жанұядағы қолайсыздықтан өзге топтармен, соның ішінде, криминогендік топтармен де, көп араласатын жасөспірім өзі олай деп есептемейтін көзқарастарын да топтың ықпалымен өзгертуі ықтимал.¹⁴ Өйткені олармен араласқанда жаза алдындағы қорқыныш жеңілдейді, жеке жауаптылықта болу сезімі әлсірейді.¹⁵

3. Нақты өмір жағдайының қылмыс жасау механизміндегі орны. Нақты өмір жағдайы - ол тұлғаның қылмыс жасауына ықпал еткен қылмыс жасаудан бұрын орын алған сыртқы мән-жайлардың жиынтығы. Е.І.Қайыржанов "нақты өмір жағдайы" мен "қылмыс жасау ситуациясынан" ажыратып алуды ұсынады, яғни алғашқысы қылмысқа дейін орын алса, соңғысы қылмыстық ниетті жүзеге асыруды бастаған сәттен қылмыс жасауды аяқтағанға шейін орын алады. Қылмыстық құқықта қылмыс үстінде орын алатын объективтік өмірдің мән-жайларын бейнелей алатын "ситуация" атты белгі жоқ. Бар болғаны "қылмыс жағдайы" деп аталатын қылмыс құрамының белгісі бар. Бұл осы қылмыс жасау ситуациясына сай келетін сияқты, дегенмен қылмыстық құқық доктринасында қылмыс жағдайымен қоса, қылмыс ситуациясы белгісін қосуды ұсынушы авторлар болған. Ол украин ғалымы Е.Ф.Фесенко ұсынды¹⁶. Қалай деген күнде де оның негізгі пікірі өте орынды, яғни ҚК-те келтірілген "Ұрыс уақыты", "Босану уақыты" (Укр. ССР-нің ҚК бойынша) сияқты тіркестер қылмыс құрамының объективтік жағының уақытына ғана емес, сонымен қоса, "жағдайды" да береді. Не сол сияқты "ұрыс даласы", "әскери әрекеттер ауданы" сияқтылар тек қылмыс орнын береді деуге болмайды¹⁷. Мысалға, жоғарыда келтірілген жағдайлармен қоса, біздің ҚК бойынша да қылмыс құрамының орын, жағдай, уақыт сияқты белгілерін қамти алатын теңіз қарақшылығындағы (240-бап) "теңіз немесе өзен кемесі" (орын+жағдай), отанға опасыздықтағы (165-бап) "қарулы жанжал кезі" (орын+уақыт+жағдай) т.б. келтіруге болады.

Нақты өмір жағдайын "сылтаудан" ажыратып алған жөн. Егер де нақты өмір жағдайы өзінен өзі объективтік тұрғыда туындайтын болса, сылтауды қылмыскер өзі туындатады және қылмыскер оны саналы түрде пайдаланады. Мысалға, эмоционалдық жағынан ұстамсыз екеніні біле тұра қылмыскер оны әдейі сондай күйге алып келеді және осыны сылтауратып, дене жаракатын салады.

Тағы бір айта кетерлігі "сылтау" (предлог) мен "дәлел-себепті" (повод) шатыстыруға болмайды. Оның алғашқысын қылмыскер өзі туындататын болса, соңғысы нақты өмір жағдайының ішіне енеді. Мысалға, нақты өмір жағдайының бір түрі - криминогендік ситуация қылмыс жасаудың дәлел-себебі болып табылады.

Есте ұтайтын нәрсе, нақты өмір жағдайы объективтік тұрғыда туындайды дегенмен де, оның қылмыс жасау механизміндегі рөлі қылмыскердің осы ситуацияға берген субъективтік мазмұнына байланысты. Айталық, ұрлық жасауға келген екі тұлғаны алайық: бірі - кенеттен, ол ойламаған жерден туындаған экстрималдық жағдайды қылмыс жасауды жеңілдетуші фактор деп бағаласа, керісінше, келесісі қылмыс жасаудан бас тартуы мүмкін (кедергі келтіруші фактор деп бағалайды).

Нақты өмір жағдайының мынандай түрлерін ажыратады:

1) проблемалық жағдай - алдыға қойған мақсатқа жету жолында кедергілердің болуы, тұла осы кедергілерден жол тауып кетуі керек. Мысалға, қоймаға ұрлыққа түсуге келген субъект оның өзі ойлағандай емес, қатаң түрде күзетілетінін көріп бірнеше варианттың біреуін алады: ұрлықтан бас тарту, ұрлықтың өзге дамытылған жолын қолдану, ұрлықтың орнына қарақшылық жасау т.б.

2) конфликтілік жағдай - конфликтіге қатысушы тараптардың арасында мүдделердің, ұмтылыстардың қайшылығы болатын жағдай. Мысалға, ойнап басталған арты отқа айналған жанжал. Арнай конфликтілердің түрлерін, болу себептерін зерттейтін конфликтология ілімі де бар.

Егер де Е.І.Қайыржанов үшінші түрі ретінде “криминогендік жағдайды” (қылмыс жасауға жағымды ықпал ететін) ұсынса¹⁸, И.В.Волгарева жоғарғы екуін криминогендік ситуацияның түрлері деп есептейді.¹⁹

Әдебиеттер:

1. Антонян Ю.А. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления. М., 2012.
2. Антонян Ю.М. Социальная среда и формирование личности. М., 2012.
3. Джекебаев У.С., Рахимов Т.Д., Судакова Р.Н. Мотивация преступления и уголовная ответственность. Алма-Ата, 2009.
4. Криминальная мотивация (под ред. В.Н. Кудрявцева). М., 2009.
5. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. М., 2009.
6. Кудрявцев В.Н. Криминальная мотивация. М., 2009.
7. Лунеев В.В. Мотивация преступного поведения. М., 2011.
8. Механизм преступного поведения. М., 2011.
9. Методологические вопросы изучения социальных условий преступности. М., 2009.
10. Минская В.С., Чечель Г.И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. Иркутск, 1988.
11. Номоконов В.А. Преступное поведение: детерминизм и ответственность. Владивосток, 2009.

7- тақырып. Пайдақорлық қылмыстылығының криминологиялық сипаттамасы

Түйінді сөздер: меншік, меншікке қарсы қылмыстар, жауаптылық.

Негізгі сұрақтар:

1. Меншікке қарсы қылмыстардың жалпы сипаттамасы және түрлері.
2. Бөтеннің мүлкін талан-таражға салудың ұғымы және белгілері.
3. Талан-тараждаудың түрлері және тәсілдері.
4. Меншікке қарсы талан –тараждау белгісі жоқ қылмыстар.
5. Меншікке қарсы пайдакүнемдік емес қылмыстар.

Дәріс тезистері:

1. Адамның құқықтары мен бостандықтары жүйесінде меншікке құқықтың алатын орны ерекше, себебі ол адамның жеке басының сәттілігін сипаттайтын көрсеткіш. Бұл қылмыстар экономикалық қатынастарды реттейді, сондықтан да олардың атқаратын міндеті көп.

Әлеуметтік құндылықтар жүйесінде меншікке құқық адамның әлеуметтік игіліктерінің ішіндегі ең маңыздысы ретінде саналады. Сондықтан да, бұл игілікке қол сұғушылық адамның өз басына қол сұғушылықпен пара-пар (кең мағынада алғанда). Меншікті қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің негізінде міндеттерінің бірі болып табылады (ҚР ҚК-нің 2-бабы).

Меншікке қарсы қылмыстарды кейде мүліктік қылмыстар деп те атайды. 1922 және 1926-жылдардағы қылмыстық кодекстердің тиісті тарауларының тақырыптары солай деп аталған. Бұл екі түсінік бердей, себебі меншікке қарсы жасалған қылмыстардың көпшілігінің заты мүлік болып табылады.

Бөтен мүлікті ұрлаудың мәнін түсіну үшін қылмыстың объектісін дұрыс анықтаудың маңызы зор. Бұл мәселенің шешімі қылмыстық құқық теориясында жан-жақты қарастырылған қылмыс объектісі жайындағы жалпы ережеге негізделуі тиіс.

Қол сұғу объектісін дұрыс анықтау қылмыстардың осы тобының мәнін ашуға, олардың қоғамға қауіптілік сипатын көрсетуге мүмкіндік береді және, ең бастысы, қылмыстарды дұрыс саралауға бағыт береді. Меншікке қарсы қылмыстардың тектік объектісі меншіктер қатынасы, яғни жеке немесе ұжымдық тұтынуға, не өндірістік қызметті жүзеге асыруға арналған материалдық игілікті бөлу саласындағы қоғамдық қатынастар болып табылады.

Жоғарыда баяндалғандарды қорыта келгенде, меншікке қарсы қылмыстардың тектік объектісін - меншік деп қарастыруға болады. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне сәйкес меншікке құқық дегеніміз - субъектінің өзіне тиесілі мүлікті иемденуге, пайдалануға, оған билік жасауға құқығын заң актілерінің мойындауы және қорғауы. Меншік иесінде өз мүлкін иелену, пайдалану және оған билік жасау құқығы болады. Меншікке қарсы қылмыстар туралы заңдағы заң нормаларымен қорғалатын тікелей объект ретіндегі меншіктер қатынасының мәнін осы құқықтар құрайды.

2. Иелену құқығы дегеніміз - мүлікті іс жүзінде иеле-нуді заңмен қамтамасыз етілген мүмкіндік арқылы жүзеге асыру.

Пайдалану құқығы дегеніміз - мүліктен оның пай-далы табиғи қасиеттерін алу және одан пайда көру мүмкіндіктерін заңмен қамтамасыз ету. Пайда - кіріс, өсім түрінде, жеміс - өнім сипатында болуы мүмкін.

Билік ету құқығы дегеніміз - мүліктің заң жүзіндегі тағдырын біреудің Заңмен қамтамасыз етуі. (ҚР АҚ-нің 188-бабының 2-бөлігі).

Меншік иесі өзіне тиесілі мүлікке қатысты өз қалауы бойынша кез келген әрекеттер жасауға, соның ішінде, бұл мүлікті басқа адамдардың меншігіне беріп, иелігі-нен шығаруға, өзі меншік иесі болып қала отырып, оларға мүлікті иелену, пайдалану және оған билік ету жөніндегі өз өкілеттігін тапсыруға, мүмкіндікті кепілге беруге және оған басқа да әдістермен ауыртпалық түсіруге, оларға өзгеше түрде билік етуге құқылы (ҚР АҚ-нің 188- бабының 3-бөлігі). Меншікке қарсы жасалған әрбір ұрлық және басқа да қылмыс қоғамға қауіпті, себебі ол көрсетілген қатынастарды бұзады.

Қазақстан Республикасында меншіктің жеке және Кәмелеттік түрлері мойындалған. Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің "Меншікке қарсы қылмыстар" тарауында бекітілген баптардың диспозицияларының мазмұны бұл қарастырылып отырған қылмыстардың тікелей объектісі бөтеннің меншігі екендігін көрсетеді.

Кейбір қылмыстарда (ұрлық, тонау, алаяқтық, т.б.) тікелей объектілер тектік объектілерге сәйкес келеді. Заң әдебиеттерінде тікелей объектілер ретінде меншіктің нақты формасын, оның Кәмелеттік, кооперативтік, жеке меншік, муниципалдық не жекелеген ұйымдардың меншігі болып табылуына байланысты қарастыру керек деген пікір айтылған. Мұндай ұсыныспен келісуге болмайды, себебі Қазақстан Республикасының Конституциясы меншіктің кез келген формасын бірдей қарауды жариялап отыр. Сондықтан да, ұрлықты, бөтен мүлікті иемденуді, тағы басқадай әрекеттерді саралау үшін ұрланған мүліктің қандай формадағы меншік екендігінің маңызы жоқ.

Объективтік жағынан алғанда меншікке қарсы қылмысты заң шығарушы қылмыстың материалдық құрамы бойынша қарастырған. Сондықтан да, олардың объективтік жағы үш міндетті нышаннан тұрады: іс-әрекет, зардап және іс-әрекет пен зардап арасындағы себептік - зардаптық байланыс. Тек қарақшылық пен қорқытып алушылық қана формальды қылмыстар болып табылады, себебі бұлардың міндетті нышаны - тек қылмыстық іс-әрекет. Яғни, бұл қылмыстардағы зардап қылмыс құрамының шегінен тыс жатыр. Қылмыстық зардапта әрқашанда материалдық сипат болады, мүліктік залал туындайды.

Меншікке қарсы жасалған кейбір қылмыстарда құрамның объективтік жағының міндетті түрдегі элементі қылмыс жасаудың тәсілі (күш қолданып немесе қолдан-бай, жасырын немесе ашық) болып табылады.

Меншікке қарсы қылмыстардың субъектісі заңда белгіленген жасқа жеткен, есі дұрыс адам бола алады, яғни қылмыс субъектісі жалпы. Бір қылмыста - мүлікті иеленіп алу немесе ысырап етуде - қылмыс құрамының міндетті элементі арнаулы субъект болуға тиіс. Кейбір қылмыстарда арнаулы субъект сараланған құрамның нышаны ретінде алынады, мысалы, қызмет бабын пайдаланып жасалған алаяқтық (ҚК-тің 177-бабы 2-бөлігінің "в" тармағы), алдау немесе сенімге қиянат жасау жолымен мүліктік залал келтіру (ҚК-тің 182-бабының 1-бөлігі), жерге заттай құқықтарды бұзу (ҚК-тің 186-бабының 3-бөлігі).

Қылмыскердің жасына қарай жауаптылық жүктеуге байланысты мүлікке қарсы жасалған барлық қылмыстарды екі топқа бөлуге болады. 16 жастан бастап жауаптылық көзделген қылмыстарға: сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу немесе ысырап ету (ҚК-тің 176-бабы), алаяқтық (ҚК-тің 177-бабы), алдау немесе сенімге қиянат жасау жолымен мүліктік залал келтіру (ҚК-тің 182-бабы), көрінеу қылмыстық жолмен табылған мүлікті сатып алу немесе сату (ҚК-тің 183-бабы), интеллектуалдық меншік құқықтарын бұзу (ҚК-тің 184- бабы), жерге заттай құқықтарды бұзу (ҚК-тің 186-бабы), бөтен адамның мүлкін қасақана жою немесе бүлдіру (ҚК-тің 188-бабы), автомобильді немесе өзге де көлік құралдарын ұрлау мақсатынсыз заңсыз иелену және ауырлататын мән-

Қаралып отырған тарауда қылмыстың тектік объектісі - жергілікті өзін-өзі басқару ұйымдарына сәйкес уставтық істер бойынша тіркелген Кәмелеттік ұйым болып табылмайтын коммерциялық және өзге ұйымдардың мүддесі болып табылады.

Ұйымды басқарушының, жекеше нотариустың немесе жекеше аудитордың, жетекшінің немесе жекеше күзет қызметінің қызметкерлерінің өздерінің өкілеттіктерін дұрыс іске асыруы (заңға сәйкес), осы қарастырылып отырған топтың іс-әрекетінің тікелей объектісі болып табылады.

8-тараудың барлық қылмыс құрамының қосымша объектісі бар (азаматтардың, ұйымдардың, қоғамның немесе мемлекеттің заңды мүддесі және құқығы сияқты).

Осы тарауда қарастырылып отырған қылмыстың объективтік жағы, өзінің өкілеттілігін пайдалану арқылы өзге жекеше немесе қоғамдық мүддеге зиян келтіретін ісәрекеттермен (әрекет немесе әрекетсіздік) сипатталады (ҚК 231-баптың 1 және 2-бөлігінде қарастырылған қылмыстардан басқасы).

ҚК 228 және 229-баптарында қарастырылған қылмыстың объективтік жағының міндетті белгісі ретінде елеулі зиян деп, мүліктік зиянды сонымен бірге адамның және азаматтың конституциялық құқығын және бостандығын бұзуды түсінуге болады. Бұл белгі бағаланушы белгі болып табылады және тек сот қана келтірілген зиянды елеулі деп тануға құқылы.

Бұл қылмыстар субъективтік жағына байланысты кінәнің тек қана қасақаналық нысанымен жасалынады (тікелей немесе жанама қасақаналық).

ҚК 231-бабының 1 және 2-бөлімі бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылатын субъект - 16 жасқа толған кез келген тұлға бола алады, ал қалған қылмыс құрамдарында арнайы субъектінің белгілері көрсетілген.

Сонымен, коммерциялық және өзге ұйымдардағы қызмет мүдделеріне қарсы қылмыстар ретінде, заң шығарушы ұйымдардың, орындаушы және сот билігі қызметкерлерінің міндеттерін атқармайтын тұлғалардың, өзінің өкілеттілігін теріс пайдалану немесе өз міндетіне адал қарамауын азаматтардың, ұйымдардың, қоғамның немесе мемлекеттің мүддесіне және заңды құқығына қысым жасайтын қоғамға қауіпті іс -әрекетін түсінуге болады.

12- тақырып. Экологиялық қылмыстар

Түйінді сөздер: экология, экологиялық қылмыстар, жауаптылық.

Негізгі сұрақтар:

1. Экологиялық қылмыстардың жалпы сипаттамасы және түрлері.
2. Жалпы сипаттағы экологиялық қылмыстар.
3. Ерекше сипаттағы экологиялық қылмыстар.

Дәріс тезистері:

Өндірістің нығаюына, жер бетіндегі халықтардың өсуіне байланысты бүкіл әлемде сол сияқты жеке нақты бір елдің көлемінде қоршаған ортаны жақсарту, қорғау мәселесі өткір сұрақ болып отыр. Қазақстанның экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде, экологиялық қылмыстар үшін жауаптылықтың нормаларын белгілейтін ҚР Қылмыстық кодексі белгілі бір роль атқарады.

Экология деген сөз грек тілінен аударғанда *OICOS*-үй, тұрақ, мекен *logos* - оқып үйренуді білдіреді.

Экологиялық қылмыстар-бұл қоғамдық қатынастарға, қоршаған ортаға теріс әсер ететін немесе оны тиімді пайдалануға кедергі болатын қылмыстық заңмен қарастырылған қоғамдық қауіпті әрекеттер.

Экологиялық қылмыстардың топтық объектісі болып, табиғи ресурстарды, адамға қажетті табиғи қоршаған ортаны және халықтың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі заңмен қорғалатын қоғамдық қарым-қатынастар табылады.

Аталған қылмыстардың тікелей объектісі болып табиғи байлықтардың нақты кейбір түрлерін тиімді пайдалану мен олардың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі қоғамдық қарым-қатынастар табылады.

Экологиялық қылмыстардың заты болып табиғи ресурстардың кейбір түрлері танылады: жер, ауа, өсімдік, жануар т.б. Қарастырылатын қылмыстардың заты болып өндірісте адам еңбегінің шығыны болмаған табиғи ресурстар болып табылады. Экологиялық қылмыстар меншікке қарсы қылмыстардан осындай белгілері арқылы айрықшаланады. Егер адам ормандағы ағаштарды кессе, мұндай жағдайда жауаптылық ҚК 291-бабы бойынша пайда болады, егер қала ішінде егілген шыршаны кессе және де көрсетілген қылмыстар құрамының орны белгілері болса ҚК 175-бабымен дәрежеленуі мүмкін.

Қылмыстың объективтік жағы бойынша экологиялық қылмыстар көп жағдайларда әрекет арқылы жүзеге асырылады, бірқатар түрлері әрекетсіздік күйде жасалынуы мүмкін. Мұндай қылмыстардың көбі материалдық қылмыс құрамына жатады.

Қылмыстың субъективтік жағы - абайсыздық, ал зиянды салдарына байланысты қасақаналық және абайсыздықтың белгілерімен сипатталады.

Экологиялық қылмыстардың субъектісі болып, 16 жасқа толған есі дұрыс адам танылады. Кейбір, аталған тараудың қылмыс құрамының түрлері арнайы субъектінің белгілерін қамтиды (ҚК 277, 294-баптары).

Заң әдебиеттерінен экологиялық қылмыстардың әр түрлі тұрғыдағы топтастыруын кездестіруімізге болады. Олардың арасынан төмендегі берілетін экологиялық қылмыстардың бөлінуі анағұрлым қолайлы деп тануға болады.

1. Жалпы сипаттағы экологиялық қылмыстар: "Шаруашылық және өзге де қызметке қойылатын экологиялық талаптардың бұзылуы" (ҚК 277-бабы); "Ықтимал экологиялық қауіпті химиялық, радиоактивті және биологиялық заттарды өндіру мен пайдалану кезінде экологиялық талаптардың бұзылуы" (ҚК 278-бабы); "Микро-биологиялық немесе басқа биологиялық агенттермен немесе улы заттармен жұмыс істеу кезінде қауіпсіздік ережелерінің бұзылуы" (ҚК 279-бабы); "Суларды ластау, бітеу және сарқу" (ҚК 281-бабы); "Атмосфераны ластау" (ҚК 282-бабы); "Теңіз аясын ластау" (ҚК 283-бабы); "Жерді бүлдіру" (ҚК 285-бабы); "Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар режимінің бұзылуы" (ҚК 293-бабы); "Экологиялық ластау зардаптарын жою жөнінде шара қолданбау" (ҚК 294-бабы).

2. Өсімдіктердің (флора) және жануарлардың (фауна) сақталуына қарсы қылмыстар: "Ветеринарлық ережелердің және өсімдіктердің аурулары мен зиянкестеріне қарсы күресу үшін белгіленген ережелердің бұзылуы" (ҚК 280-бабы); "Су жануарлары мен өсімдіктерін заңсыз алу" (ҚК 287-бабы); "Заңсыз аңшылық" (ҚК 288-бабы); "Жануарлар дүниесін қорғау ережелерін бұзу" (ҚК 289-бабы); "Жануарлар мен өсімдіктердің сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерімен заңсыз іс-әрекеттер" (ҚК 290-бабы); "Ағаштар мен бұталарды заңсыз кесу" (ҚК 291-бабы); "Ормандарды жою немесе зақымдау" (ҚК 292-бабы).

3. Жер қойнауының сақталуына қол сұғатын қылмыстар: "Қазақстан Республикасының құрылықтық шельфі туралы және Қазақстан Республикасының айырықша экономикалық аймағы туралы заңдардың бұзылуы" (ҚК 284-бабы); "Жер қойнауын қорғау және пайдалану ережелерін бұзу" (ҚК 286-бабы).

Қылмыстық кодекстің басқа тарауларында қоршаған ортаға қол сұғатындығы үшін қылмыстық жауаптылықты көздейтін нормалардың орын алатындығын ескеруіміз қажет, мысалы, ҚК 161-бабы "Экоцид", ҚК 268-бабы "Адамдардың өміріне немесе денсаулығына қауіп төндіретін мән-жайлар туралы ақпаратты жасыру".

13-тақырып. Әйелдер қылмыстылығы

Түйінді сөздер: әйелдер қылмыстылығы, алдын алу шаралары.

Негізгі сұрақтар:

1. Әйелдер қылмыстардың жалпы сипаттамасы.
2. Әйелдер қылмыстылығы
3. Әйелдер қылмыстылығының алдын алу

Дәріс тезистері:

Әйелдер қылмыстардың объективті жағы әрекет немесе әрекетсіздік, қоғамға қауіпті зардаптар және олардың арасындағы себепті байланыс (ҚК 295-бап, 304-баптың 2 және 3-бөлімдері, 305-баптың 2-бөлімі) сияқты міндетті белгілердің болуымен сипатталады, яғни құрылымы жағынан материалдық болып келеді. Талқыланатын баптардың кейбіреулері формальды үлгіде тұжырымдалған, оған ҚК 304, 305, 306-баптарының 1-бөлімдерін жатқызуға болады.

Әйелдер қылмыстар туралы баптардың диспозициялары, негізінен, бланкетті сипатта болып келеді. Заңның бұл шешімі темір жол, су, әуе және автомобиль көлігі ұдайы жетілдіріп отыратындықтан, көліктің бұл түрлерін пайдалану мен қозғалыс қауіпсіздігінің тиісті, қылмыстық заңның реттеуші күшімен кезінде қамтылмаған, ережелерінің де сөзсіз өзгеріске ұшырайтындығынан туындайды. Сондықтан ғылыми-техникалық прогрестің дамуы жағдайында қоғамдық қатынастардың аталған тобын қылмыстық-құқықтық тұрғыдан тиімді түрде қамтамасыз ету бланкетті диспозициялары бар нормалардың болуымен тікелей байланысты.

Бұл орайда сүйенетін нормативті актілердің ең маңыздылары ретінде ҚР Конституциясын, ҚР 1994 жылғы 21 қыркүйекте қабылданған "Көлік туралы" Заңын, ҚР 1996 жылғы 15 шілдеде қабылданған "Жол қозғалысының қауіпсіздігі туралы" Заңын атауға болады.

Сол сияқты, бұл қатарға:

а) темір жол көлігі бойынша - ҚР темір жолдарының жарғысы, ҚР темір жолдарын техникалық пайдалану ережелерін, ҚР темір жолдарындағы поездардың қозғалысы мен маневрлер жұмысы бойынша нұсқауды және т.б.;

б) су көлігі бойынша - Кемелер соқтығысуын болдырмаудың халықаралық ережелерін, Кемелерді техникалық пайдалану ережелерін, Саудамен теңізде жүру кодексі және т.б.;

в) әуе көлігі бойынша - ҚР-ның әуе кодексі, ҚР-ның әуе жолдарымен жолаушылар, қол жүгін, жүктер тасымалдаудың ережелерін, ҚР-ның азаматтық авиациясында ұшу жұмыстарын жүргізу бойынша нұсқауды, ҚР-ның азаматтық авиациясында әуе көліктерін техникалық пайдалану бойынша нұсқауды;

г) автомобиль көлігі бойынша - Қазақстан Республикасындағы жол қозғалысының 1998 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген ережелерін жатқызуға болады.

Әйелдер қылмысты дұрыс бағалау үшін, қылмыстың заты ретінде көліктің түрін дәл анықтаудың маңызы зор. Рельспен жүретін механикалық көлік (локомотивтер, дрезиндер, вагондар, жартылай вагондар,

платформалар, цистерналар, крандар, метро поездары) өзінің ведомстволық меншігіне қарамастан темір жол деп танылады.

Су жолы көлігінің қатарына (теңіз және өзен кемелерінің) жолаушылар таситын, ғылыми-зерттеу, көлік, табыс табушы (балық аулаушы, краб аулаушы, т.б.), өңдеуші (жүргізуші базалар мен жүргізуші заводтар), қосымша (буксирлер, т.б.), техникалық (түпті терендеткіш, түпті тазалағыш снарядтар, кабель жүргізуші, т.б.), құтқарушы, спорттық кемелер, соның ішінде, ауа толтырылған тіректегі, сүңгуір қанатты кемелер де жатады.

Заң су жолы көлігінің қатарына, сонымен бірге, бас двигателінің қуаттылығы 75 ат күшінен кем шағын мөлшерлі теңіз және өзен көліктерін, жалпы сымдылығы 80 регистрлі тоннадан кем өздігімен жүрмейтін көліктерді, азаматтардың меншігіндегі моторлы кемелерді (двигатель қуаттылығына қарамастан), желкенді кемелерді, 100 және одан да көп килограмдық жүк көтере алатын ескекті қайықтарды, байдаркалар мен үрленетін қайықтарды жатқызады²⁰.

Әуе көлігінің қатарына азаматтық авиация көлігімен қатар әуеде ұшатын басқа да құралдар (гидроұшақтар, ұшақтар, тікұшақтар, автожирлер, аэростаттар, дирижабльдер, планерлер, т.б.) жатады.

Заң Әйелдер қылмыстардың жоғарыда аталған заттарының қатарына қатынас жолдарын, байланыс және белгі беру құралдарын қосады.

Қатынас жолдары ретінде: темір жолда - кәдімгі, тар табанды, балалар темір жолы, кәсіпорындарға, кен орындарына, шахталарға, т.б. тартылған жеке жолдар; су көлігінде - мұхиттың немесе теңіздің ашық жерлері, бұғаздар, каналдар арқылы кемелінің жүретін жолы, сол сияқты, ішкі су жолдары (кеме жүретін және сал ағызатын өзендер, көлдер); әуе көлігінде - әуе жолдары мен жергілікті әуе жолдары танылады.

Белгі беруші құралдарға жататындар: темір жол көлігінде - жолдың автоматты және жартылай автоматты блокадалануы, локомотивтің автоматты белгі беру жүйесі; су көлігінде - маяктар, қалқып жүретін белгілер, навигациялық (суда жүру) белгілер; әуе көлігінде - радиомен белгі беруші жүйелер, жарықпен белгі беретін қондырғылар және т. б.

Темір жол көлігіндегі- радиобайланыс, сым арқылы байланыс; судағы - рациялар, телетайптар; әуе көлігіндегі - радарлар, ультракысқа толқындағы радиобайланыс, борттағы жауап бергіш құралдар, т.б., байланыс құралдары болып табылады.

Субъективті жағынан алғанда, Әйелдер жасалатын қылмыстардың басым көпшілігі қылмыстық менмендік немесе қылмыстық немқұрайлық түрі ретіндегі абайсыз кінә ретінде сипатталады. Бұл қылмыстардың кейбіреулері (ҚК 297, 306-баптары және 305-баптың 1-бөлімі) тек қасақана жасалуы мүмкін.

Талқыланушы іс-әрекеттердің субъектілері ретінде, ҚК-тің жауаптылықты 14-жастан бастап жүктейтін 299-шы бабынан басқа жағдайларда, ақыл-есі дұрыс, 16-жасқа толған кез келген жеке тұлғалар таныла алады. Әйелдер қылмыстардың бірқатарының субъекті (ҚК 295, 302, 305, 306-баптары және 298-баптың 1-бөлімі) - арнайы субъект болуы мүмкін. Әйелдер қылмыстарды екі топқа жіктеуге болады:

1. Көлік құралдарын пайдалану және қауіпсіздігі ережелерін бұзумен тікелей байланысты қылмыстар. Бұлардың қатарына ҚК-нің 295-298, 300, 302, 306-баптары арқылы жауаптылық көзделген қылмыстар жатады.

2. Көлік құралдарын пайдалану және қозғалыс қауіпсіздігі ережелерінің бұзылуымен байланысы жоқ қылмыстар. Бұл қатарға ҚК-тің 299, 301, 303-305-баптары арқылы жауаптылық көзделген қылмыстар жатады.

14-тақырып. Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы (проблемалық дәріс)

Мақсаты: Статистикалық мәліметтерге сүйенсек жылдан жылға елімізде кәмелет жасқа, яғни он сегі жасқа толмағандардың арасындағы қылмыстылық өршіп бара жатыр. Кәмелетке толмағандардың арасындағы қылмыстардың көбеюіне себепші болып отырған мәселелерді талдай келе, оны алдын алу шараларын, мұндай жасөспірімдерді қайта қалпына келтіру жағдайларын, қылмыстылықты болдырмаудың жолдарын іздеп, тлдау болып табылады.

Түйінді сөздер: кәмелетке толмағандар, кәмелетке толмағандар қылмыстылығы, кәмелетке толмағандар жауаптылығы.

Негізгі сұрақтар:

1.Кәмелеттік жасқа толмағандардың қылмыстылығының жалпы сипаттамасы.

2.Кәмелеттік жасқа толмағандардың қылмыстылығының алдын алу жүйесі

3. Кәмелеттік жасқа толмағандардың қылмыстылығының детерминациясы

Дәріс тезистері:

Қоғамның түбегейлі қайта қаралуы кезінде әлеуметтік-саяси тұрғыдағы дамуы мен экономикасының өсуіне басты себептердің бірі ретінде Кәмелеттік басқару органдары және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының атқаратын қызметі ерекше роль атқарады.

Кәметтік қызметтің әділ жүзеге асырылуы оның қызметкерлерінің өз міндеттеріне жауаптылықпен қарауы қоғам мен мемлекеттің елеулі мәселелерін шешуде орасан себептігін тигізеді. Осыған байланысты Кәметтік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары қызметкерлерінің арасындағы қылмыстылықтың орын алуы елеулі қауіптілікті туғызып отыр. Сонымен қатар әсіресе экономикалық қызмет саласында, саяси, әлеуметтік өмірде, соның ішінде, Кәметтік қызмет саласында, жергілікті өзін-өзі басқару органдары қызметкерлері арасында ұйымдасқан қылмыстылықтың бас сұғуы басты мәселенің бірі болып отырғандығы біздерге мәлім.

Кәметтік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметкерлері өздерінің қылмыстық әрекеттері мен еліміздің қалыпты тұрғыдағы дамып жетілуіне кедергі келтіреді. Осы аталған қылмыс түрлерімен күресу немесе оларды алдын алу үшін Кәметтік қызмет мүдделеріне қарсы қылмыстардың түсінігі мен олардың басқа қылмыс түрлерінен айырмашылығын білуіміз қажет. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі "Кәметтік қызмет мүдделеріне қарсы қылмыстарды" жеке тараулардың бірі ретінде айырықша белгілеп отыр.

Кәметтік қызмет мүдделері - коммерциялық және өзге ұйымдардағы қызмет мүдделерімен ұқсас болып келеді. Бірақ коммерциялық ұйымдардың лауазымды тұлғаларының билікті немесе қызметтік өкілеттілікті асыра пайдалануы, азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін елеулі түрде бұзуға әкеп соқтырғаны мен Кәметтік қызмет мүдделеріне және де Кәметтік аппараттың қалыпты қызмет атқаруына кедергі келтіре алмайтындығымен айрықшаланады. Кәметтік аппараттың лауазымды тұлғалары өздерінің қызмет өкілеттігін теріс пайдалануы арқылы мемлекеттің мүддесіне, яғни заң атқарушы, соттық билікке, жергілікті өзін-өзі басқару органдарына олардың қалыпты қызмет жүйелеріне және де азаматтың алдында қоғам мүддесін әлсірету мен кері тартушылығымен сипатталады. Демек, коммерциялық және өзге ұйымдардағы қызмет мүдделеріне қарсы қылмыстардың ерекшелігі сол, яғни осы аталған ұйымдардың тұлғалары, ең алдымен, өздерінің коммерциялық құрылымдарына, сонымен қатар, қоғамдық бірлестіктер немесе сол сияқты ұйымдардың, яғни Кәметтік емес органдардың қызметтік емес органдары қызметтік дәрежесіне нұқсан келтіреді.

Қылмыстық заңмен, яғни Кәметтік қызмет мүдделеріне қарсы қылмыстарға тікелей анықтама берілген, сондықтан теориялық тұрғыда аталған қылмыстардың тобын лауазымды адамның өз қызметтік өкілеттігін пайдаланып азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне және Кәметтік аппараттың қалыпты қызмет атқаруына қарсы қол сұғушылығын "Кәметтік қызмет мүдделеріне қарсы қылмыстар", деп түсінуімізге болады.

Қылмыстық кодекстің аталған тарауындағы қылмыстардың жасалуына қарай, өзіне тән арнайы белгілерге ие бола алады: 1) Кәметтік аппараттың заңды қалыпты тұрғыдағы қызмет мүдделеріне қол сұғылуы, яғни заңмен қорғалатын объектілерге қол сұғылуы; 2) лауазымды адамның өз қызметтік өкілеттігін, қызмет мүдделеріне қарсы азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін елеулі түрде бұзуға әкеп соқтырған әрекет немесе әрекетсіздік (қылмыстың объективтік жағы); 3) қоғамға қауіпті қол сұғушылықтың лауазымды тұлғалармен, Кәметтік қызметкерлер арқылы жасалуы (қылмыс субъектісі); 4) қоғамға қауіпті қол сұғушылықтың кінәлі түрде, яғни қасақана немесе абайсыздық түрде жүзеге асырылуы (қылмыстың субъективтік жағы).

Осы тараудағы барлық көзделген қылмыстардың нұқсан келтіретін объектісі болып - жергілікті өзін-өзі басқарушы органдардың Кәметтік аппараттың қалыпты тұрғыдағы қызметі табылады.

Аталған қылмыстардың тікелей объектісі болып-тараудағы қарайтын нақты айқындалған (қылмыс құрамының түрлері), яғни Кәметтік басқару органдары, Кәметтік қызмет пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметі табылады.

Қылмыстардың қосымша объектісі болып - азаматтардың немесе ұйымдардың меншігі, жеке басы мүдделері табылады. Кейбір қылмыстардың міндетті белгісі болып олардың заты танылады: мүліктік сыйақы (ҚК 311-313- баптары), ресми құжаттар (ҚК 314-баптары).

Басқару органдары немесе Кәметтік органдардың қызметіне нұқсан келтірілуіне байланысты, аталған тарау бойынша қылмыстың объективтік жағы әр түрлі нысандардан құралған. Аталған қылмыстардың басым көпшілігі белсенді әрекет ретінде, ал кейбір қылмыстар (салақтық, қызметтегі әрекетсіздік) әрекетсіздік ретінде жасалынады.

Осы тараудағы қылмыстардың объективтік жағы, арнаулы белгілерге ие бола отырып, материалды құрамдағы қылмыстарды (ҚК 307-309, 315, 316-баптары) және формальды құрамды қылмыстарды (ҚК 310-314-баптары) қамтиды.

Қылмыстың материалды құрамының міндетті белгілері болып - қоғамға қауіпті әрекет пен түскен зардаптың арасындағы себептік байланысы табылады.

Азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне нұқсан келтіруі -қылмыстың ерекше белгілерінің бірі ретінде танылады.

Біріншіден, лауазымды тұлға немесе өкімет өкілі қызметін жүзеге асыруында,өзіне жүктелген қызметтік міндеттерін қылмыстық жолға, яғни кереғар пайдалануынан тұратындығымен көрінеді.

Екіншіден, (қызмет мүддесіне қарсы қылмыстар) өкілеттілік бойынша өкіметтің өкілі қызметін жүзеге асырушы не Кәмелеттік органдар қызметтерін жүзеге асырушы адамдар, азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін елеулі түрде бұзуы, заңды бостандықтарын, құқықтары мен мүдделерін кемсітуі, елеулі түрдегі мүліктік зардап келтіруі, өндірістерді тоқтатуымен сипатталады.

Қылмыстың субъективтік жағы - ҚК аталған тарауда көзделген қылмыстардың барлық түрлері кінәнің нысаны бойынша тек қасақаналық болып танылады. Қылмыстық кодекстің 316-бабында көзделген қылмыс құрамы, кінәнің абайсыздықтағы нысанын құрайды.

Кейбір қылмыстар (мысалы, ҚК 307, 310, 314- баптары) пайдакүнемдікпен немесе жеке басының мүддесі үшін немесе (ҚК 311-б) пайдақорлық мақсатпен жасалынады.

Қылмыстың субъектісі - заңға сәйкес лауазымды тұлғалар және Кәмелеттік қызмет атқаратын адамдар, яғни арнайы субъектілері болып, ал ҚК 312, 313-баптары бойынша - 16 жасқа толған қандай да болмасын есі дұрыс адам танылады.

15- тақырып. Рецидивті қылмыстылық және оның криминологиялық сипаттамасы

Түйінді сөздер: рецидив, қылмыстың қайталануы, рецидивті қылмыстылық.

Негізгі сұрақтар:

- 1.Рецидивті қылмыстылығының түсінігі
- 2.Рецидивті қылмыстылығының алдын алу жүйесі
- 3.Рецидивті қылмыстылығының детерминациясы

Дәріс тезистері:

Қазіргі дамуы кезеңіндегі мемлекеттің жалпы міндеттерінен туындайтын басқару міндеттері, егер басқару тәртібі сақталған, өкімет пен басқару органдарының қалыпты қызметі бұзылмаған жағдайларда ойдағыдай шешіледі. Басқару органдары халық шаруашылығының дамуына тікелей басшылық етеді, арнайы және мәдени құрылысты ұйымдастырады, оларға бағыт береді, мемлекеттің қауіпсіздігіне қорғау жөнінде заңдылықты, азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз ету жөніндегі шараларды жүргізеді.

Кез келген басқару тәртібін бұзушылық басқару міндеттерін жүзеге асыруға кедергі келтіреді, сондықтан олардың қоғамдық қауіптілігінің дәрежесі де әр түрлі. Басқару тәртібін бұзушылық оның қоғамдық қауіптілігі жағынан алып қарағанда барлығы бірдей қылмыс деп қа-ралмайды.

Басқару тәртібіне қарсы қылмыс басқару тәртібін бұзудың аса қауіпті түрі деп саналады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 14-тарауы қылмыстық қол сұғушылықтан басқару тәртібін қорғауға бағытталған нормалардың бірқатар тобын көздейді.

Өздерінің мазмұнының әр түрлілігіне қарамастан бұл қылмыстардың бәрі бір белгі бойынша, яғни тектік объектісі бойынша бір тарауға біріктіріледі. Басқару тәртібіне Кәмелеттік - қоғамдық, кооперативтік және басқару жүйесіндегі басқа да органдардың қалыпты қызметін қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар жүйесі енеді.

Басқару жүйесіндегі нақты қоғамдық қатынастар (өкімет органдарының қалыпты қызметі, Қазақстан Республикасының Кәмелеттік құрылысының белсенділігінен қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар, лауазымды адамдарды қызметке тағайындау, сайлау саласындағы басқару тәртібі, құқықтық мәні бар фактілерді документтерді дәлелдейтін тәртіп - осы қылмыстар тобының тікелей объектілері болады).

Осы топтың кейбір қылмыстық түрлерінің қосымша объектілері болып өкімет өкілдерінің ар-ожданы мен қадір-қасиеті, жеке адамның қауіпсіздігі, оның өмірі мен денсаулығы табылады.

Объективтік жағынан басқару тәртібіне қарсы қылмыстар әр түрлі. Басым көпшілігі қылмыстық әрекеттер жасау түрінде білдіріледі, ал кейбіреулері әрекетсіздік түрінде жасалады (ҚК 326-бабы "Әскери қызметтен жалтару") қараңыз.

Басқару тәртібіне қарсы қылмыс өзінің құрылысы бойынша - формальды, яғни, зардаптардың пайда болуын талап етпейді. Олардың кейбіреуі зардаптың пайда болуына әкеп соқтыратын әрекеттерді қылмыстың дәрежелі құрамы деп таниды. Мұндай құрамдар материалдық (құқық қорғау немесе бақылау органдарының лауазымды адамына қатысты қолданылатын қауіпсіздік шаралары туралы мәліметтерді жария ету (ҚК 322-бабының

2-бөлімі), Қазақстан Республикасының Кәмелеттік шекарасын құқыққа қарсы өзгерту (ҚК 331-бабының 2-бөлімі), өзінше билік ету (ҚК 327-бабының 3-бөлімі), жиналыстарды, митингілерді, пикеттерді, көше шерулерін және демонстрацияларды ұйымдастыру мен өткізу тәртібін бұзу (ҚК 334-бабы 1 және 2-бөлімдері) ҚК 336-бабы 1-бөлімі, ҚК 338-бабы 1-бөлімі) болып табылады.

Басқару тәртібіне қарсы қылмыс субъективтік жағынан қасақаналық ниетпен сипатталады. Қылмыстың жекелеген құрамы субъективтік жағынан қылмыстың себебі мен мақсатын болжайды (ҚК 318-бабы 3-бөлімі, ҚК 316-бабы 3- бөлімі).

Басқару тәртібіне қарсы қылмыстың көп бөлігінің субъектілері болып есі дұрыс, жасы 16-ға толған жеке тұлғалар табылады. "Әскери қызметтен жалтару" сияқты (ҚК 326-бабы) қылмыс арнайы субъектіні болжайды.

Басқару тәртібіне қарсы тікелей объектілерге байланысты мына топтарға бөлуге болады:

- 1) Қазақстан Республикасының беделіне қол сұғу (ҚК 317-бабы).
- 2) Кәмелеттік органдарды басқару қызметіне байланысты өкімет өкілдері мен өзге адамдардың қызметіне қол сұғу (ҚК 318-322, 328-б. б.).
- 3) Қазақстан Республикасының Кәмелеттік шекарасының дербестігіне қол сұғу (ҚК 330-331-б. б.).
- 4) Ресми құжаттардың және Кәмелеттік наградалардың айналымы тәртібіне қол сұғу (ҚК 323-325- б. б.).
- 5) Басқару тәртібін қамтамасыз ететін жекелеген ережелерді бұзу (ҚК 326, 327, 334-338-б. б.).
- 6) Басқару тәртібіне қол сұғудың арнайы түрлері (ҚК 329, 332, 333-б. б.).